

PAPER DETAILS

TITLE: TARIHI KAYNAKLARA GÖRE TÜRK GÖÇEBELERİNDE DINLER, KÜLTLER, RITÜELLER
İLE İKONOĞRAFI (M.S. 8. YÜZYILA KADAR)

AUTHORS: İbrahim ÇESMELİ

PAGES: 47-96

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92914>

TARİHİ KAYNAKLARA GÖRE TÜRK GÖÇEBELERİNDE DİNLER, KÜLTLER, RİTÜELLER İLE İKONOĞRAFI (M.S. 8. YÜZYILA KADAR)

İBRAHİM ÇEŞMELİ
Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı
ibrahimces@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada, tarihi kaynaklara göre M.Ö. 8. yüzyıla kadar Türk göçbelerinin tesiri altında kaldığı doğa ve doğaüstü dinler, sistematik olarak sınıflandırılmıştır. Bu dinlerle ilişkili kültürler de bu sınıflandırmaya dahil edilmiştir. Bu dinlerle ve kültürlerle bağlantılı çeşitli ritüeller de detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bazı sanat eserlerinin ikonografik çözümlemeleri de yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk göçbeleri, din, kültür, ritüel, ikonografi.

ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES: RELIGIONS, CULTS, RITUALS AND ICONOGRAPHY OF TURKISH NOMADS (UNTIL THE 8TH CENTURY)

ABSTRACT

In this work, the nature and supernatural religions influenced Turkish nomads until the 8th century AD. are systematically classified according to historical sources.. Associated with these religious, cults are also included in this classification. Various rituals associated with these religions and cults are discussed in detail. Furthermore, iconographic analysis of some artworks are made.

Key Words: Turkish nomads, religion, cult, ritual, iconography.

1. AMAÇ, KAPSAM VE YÖNTEM

Türklerin dinsel hayatı konusunda birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Fakat henüz tam anlamıyla sistematik olarak oturtulamamış olan Uygur Devleti (744-840) öncesi Türklerin dini inanışları, bu araştırmada belirli bir sisteme oturtularak daha doğru değerlendirilmesine ve daha anlaşılır olmasına çalışılmıştır. Bu araştırmada tarihi kaynaklara dayanılarak M.S. 8. yüzyılın ortalarına kadar ağırlıkta olarak doğa dinlerine bağlı bazı Türk göçebe toplulukların inanışları belirli bir sistemle sınıflandırılarak verilmiştir. Göçebeler, 8. yüzyılın ortalarından sonra her ne kadar doğa dinine bağlı kalsa da Maniheizm, Budizm ve İslamiyet gibi doğaüstü dinlerin etkisiyle daha farklı sosyo-kültürel bir ortama geçmiştir. Demir Çağı'ndan (M.Ö. 1. binin ilk yarısı) Erken Orta Çağ'a (5-8. Yüzyıl) göçebelerin inançları ve cenaze törenleri ile ilgili bilgileri bazı İran, Yunan, Roma, Latin, Bizans, Süryani ve Türk kaynaklarından almaktayız. Bu çalışmada, göçebelerin inançları, kültürleri ve ritüelleri daha çok tarihi kaynaklardan yararlanılarak sınıflandırılmıştır. Fakat bu sınıflandırma yapılırken arkeoloji, tarih ve dil alanlarında yapılmış olan araştırmalardan elde edilen verilerden de faydalanılmıştır. Ayrıca bu araştırmayla bağlantılı olarak elde edilen bilgilerle, anlamları tartışmalı bazı dinsel içerikli sanat eserlerinin yeniden ikonografik çözümlemeleri yapılmıştır.

2. TARİHİ KAYNAKLAR

Asyalı göçebelerden İskitler ve onun kolları olan Sakalar ve Massagetler ile Hsiung-nular (Hunlar), Eftalitler (Ak Hunlar), T'u-küelerin (Türkler) inançları, kültürleri, ritüelleri ve cenaze törenleri ile ilgili tarihi kaynaklardan önemli bilgiler almaktayız.

Antik Çağ'da özellikle Yunan, Roma ve Çin kaynakları göçebeler hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Yunanlı tarihçi Herodotus'un (Erodotos/ M.Ö. 484-430) M.Ö. 5. yüzyılda yazdığı *İstoriai (Histories, Tarih)* ile Romalı tarihçi Strabon'un (M.Ö. 64-M.S. 25) M.S. 1 yüzyılda yazdığı *Geografika (Coğrafya)* isimli eser, İskitler ve onları meydana getiren topluluklardan Sakalar ve Massagetler'in dinsel inançları, kültürleri, ritüelleri, ölüme bakışları ve cenaze törenleri hakkında bilgi vermektedir. Çinli tarihçilerden Ssi-ma Ts'ien (Sima Qian, M.Ö. 145/135-86) tarafından Çin tarihinin ve Han Sülalesi döneminde (M.Ö. 206-M.S. 220) İmparator Wu-ti (M.Ö. 140-87) zamanında M.Ö. 2. yüzyılda Çin'nin batısına elçi olarak gönderilmiş Chang K'ien (Zhan Qian/Sima Qian, M.Ö. 200-114) isimli elçinin izlenimlerinin, M.Ö. 109-91 tarihleri arasında kaleme alındığı *Şi-ki 'Şi-ji' (Büyük Tarihçinin Kayıtları)* isimli eser, Ban Bio, Ban Gu (M.S. 32-92), Ban Gao (32-102) ve Ban Zhao (45-116 civarı) tarafından hazırlanarak 111 yılında tamamlanan ve Han sülalesinin M.Ö. 206-M.S. 23 tarihleri arasındaki tarihinin verildiği *Han-shu (Han Kitabı)* isimli eser ile Fan Ye'nin (Weizong/M.S. 398-445) Han Sülalesinin M.Ö. 25-M.S. 220 tarihleri arasındaki dönemi anlattığı ve M.S. 5. yüzyılda hazırladığı *Hou Han-shu (Geç Han Kitabı)* isimli eserde doğu Asya'daki Hsiung-nuların inançları, ritüelleri ve cenaze törenleri hakkında bilgiler bulabilmekteyiz.

Antik Çağ'dan Hsiung-nuların bir uzantısı olan doğu Avrupalı Hunların cenaze törenleri ve dinsel hayatlarıyla ilgili Latin tarihçilerden Ammianus Marcellenus'un (325/330-395/400) 353-378 arasındaki olayları anlattığı ve 4. yüzyılda yazdığı *Rerum Gestarum Libri (Res Gestae)*, Jordanes'in (500-570 civarı) 551 yılında yazdığı *De Origine Actibusque Getarum (Gotların kökeni)*

ve *Yaptıkları, Getika*) ve Bizanslı tarihçi Priskos'un (M.S. 410/420-474 sonrası) 5. yüzyılda yazdığı *Istoria Byzantiaki (Bizans Tarihi)* isimli eserlerde bilgiler bulmaktayız.

Erken Orta Çağ'da (5-8. Yüzyıl) Eftalitler (yun. Ak Hun, Eftalit, san. Sveta Huna, çin. Ye-ta, I-ta) ve T'u-küelerde (Türkler) inançlar, kültler ve cenaze törenleri hakkında Bizans, Çin ve Türk kaynaklarından detaylı bilgiler almaktayız. Hunların bir kolu olan Eftalitlerin (Ak Hunlar) dinsel inançları ve cenaze törenleri hakkında Kuzey Wei sülalesi döneminden İmparatoriçe Tai-Hau'nun (Dowager) 518 yılında Budizm'le ilgili kitapları getirmeleri için batıya elçi olarak gönderdiği Çinli Budist rahipleri Sung Yun ve Hwui Sang'ın (Hui Zheng) birlikte yaptıkları yolculuklarındaki izlenimlerini anlatan *Lo-Yang (Honan Fu) Tapınakları Tarihi* isimli eserde, Yao Silian (Jianzhi, öl. 637) tarafından 635 yılında tamamlanan *Liang Şu* isimli eserde, Bizanslı tarihçi Prokopios'un (490/507-565) 545 yılında tamamladığı ve sonradan güncellediği *Uper Ton Polemon Logoi (Savaşların Nedenleri)* isimli eserde bilgiler elde edilmektedir.

T'u-küelerin (Türkler) inançları, ritüelleri ve cenaze törenleri ile ilgili olarak Ling-hu Tefen'nin (583-666) yazdığı ve 629'da tamamladığı ve Çin'de Çov dönemini (556-581) anlatan *Çov-şu* isimli kronik, Wei Çeng'in (580-543) başladığı ve sonra 7. yüzyıl tarihçilerinden Pen-ki ve Lie-çuan'nın devam ettiği ve Çi tarafından 641-656 arasında tamamlanan Çin'nin Sui dönemini (581-617) anlatan *Sui-şu*, Çin'nin 316-618 yılları arasındaki tarihini alan ve 659 yılında Li Yen-şov tarafından tamamlanmış *Pei-şi*, Tang sülalesi (618-906) dönemini anlatan ve Zao Ying ile başlayan Liu Sü (887-946) tarafından tamamlan ve 941-945 yılları arasında yazılan *Kiu t'ang-şu* ile Ou-yang Siu (1001-1072) ve Sung K'i (998-1061) tarafından hazırlanan ve 1045 yılında başlanan 1060 yılında tamamlanan *Sin t'ang-şu*, Tu-küelerin inanışları ve ritüelleri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu Çin kronikleri dışında, Budist rahiplerin de Türkler hakkında kayıtları bulunmaktadır. Çin'den 629 yılında hareket eden ve 645 yılında dönen, Orta Asya'ya ve Hindistan'a yolculuk yapan Budist rahip Xuan Zang (Hiuen-Tsiang/ 603- 664) hayatını yazan Hui-li'nin eserinde, Xuan Zang'ın seyahatinde gördüklerini anlattığı *Da Tang Xi Yu Ji (Büyük Tang Hanedanlığı Batı Bölgesi Kayıtları)* isimli eserinde ve 8. yüzyıldan Koreli Budist rahip Hui Chao'nun (Hye Ch'o) *Wang Wu Tian Zhu Guo Chuan (Hindistan'nın Beş Krallığına Yapılan Seyahatin Kayıtları)* isimli eserinde, Türklerin yaşadıkları bölgelerdeki inançlar hakkında da kayıtlar bulunmaktadır.

Erken Orta Çağ'daki Türk yazılı kaynaklarından 8. yüzyılın ilk yarısında hazırlanmış Türk liderlerinden Tonyukuk (öl. 726), Kül Tegin (öl. 731) ve Bilge Kağan (öl.734) mezar yazıtlarında, Türklerin dinsel inanışları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Yine Türkler'in erken Orta Çağ'daki dinsel hayatı hakkında Bizanslı tarihçileri de bilgiler vermektedir. Menanderos Protektor (550 öncesi-582/602) tarafından 6. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış *Istoria (Tarih)*, Theofylaktos Simokates (Theophylaktos Simokates 585 civarı-640 civarı) tarafından 7. yüzyılın ilk yarısında yazılmış *Istoria (Tarih)*, Theophanes Omogoteles (Theophanes Confessor, 758/760-817/818), Bizans ve Yakın Doğu ile ilgili 284-813 tarihini anlattığı *Khronografia (Kronik)* isimli 9. yüzyıldan kalma eserde, Türklerin inanışları ve ritüelleri hakkında bilgiler bulabiliyoruz.

3. GÖÇEBELER VE İNANÇLAR

Demir Çağ ve Antik Çağ boyunca Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya Avrasya steplerine yayılmış olan göçebe İskitler (M.Ö. 8. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl), Orta Asya, Kuzey Hindistan, İran, Anadolu ve Kuzey Afrika'ya kadar ilerlemişlerdir ve tarih sahnesinde önemli rol oynamışlardır (Grakov 2006: 33-69, 285-327). İskitlerden ilk defa 8. yüzyılda Yunanlı şair Hesiodos, (Hesiod 1914: 77, 179, 633, 635) bahsetmektedir. İskitlerden daha sonra da M.Ö. 7. yüzyıl sonlarında Assur metinlerinde bahsedilmektedir. İskitler Assur kralı Esarhaddon'un (M.Ö. 681-668) metninde *Aşguza* olarak geçmektedir (Harper 1888: 7, A. 2.27-31; Piotrovsky 1974: 18). Bu metinde İskitler, Manna bölgesinde (İran'da Urmia gölünün güneyi) askeri bir güç olarak gösterilmektedir. Bunlar (Herodotus 1890 I: 4.6, 7.64), Yunanlılar tarafından *İskitler*, İranlılar tarafından *Sakalar* olarak anılıyorlardı. Fakat kendilerine *Skoloi* diyorlardı. *Ahameniş Kraliyet Yazıtları* olarak bilinen ve İran'daki Nakşi Rüstem (1-livius.org: DNa: 25-26, 28-29), Persepolis ve Hamadan'daki I. Darius (M.Ö. 522-486) yazıtlarına göre (2-livius.org: DPh:5-6; 3-livius.org: DH: 5-6) Sakalar dörde ayrılmakta ve ilki *Saka haumavarga* (haoma içen Saka), ikincisi *Saka Tigraxauda* (sivri şapkalı Saka) (**Fig.1**), üçüncüsü *Saka tyaiy paradraya* (denizin ötesindeki Saka) ve dördüncüsü *Saka tyaiy para Sugdam* (Sogdiananın ötesindeki Saka) olarak geçmektedir. Önceleri Asya'da olan İskitler, Massagetler'e yenilmeleriyle Araxe nehrini (Volga nehri) geçip Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmerlerin olduğu topraklara gitmişlerdir ve Kimmerleri topraklarından uzaklaştırmışlardır (Herodotus 1890 I:4.11). Strabon'a (1856 II:11.6.2, 11.8.2) göre Hazar Denizi'nin doğusunda sırasıyla *Daae*, *Massaget* ve *Saka* isimli göçebe toplulukları bulunuyordu ve bunların hepsine *İskitler* deniliyordu. Herodotus (1890 I: 1.201, 7.64), Massagetlerin ve Sakaların İskitlerden olduğunu kaydetmektedir. *İskitler* olarak bilinen Daaeler, Hazar Denizi'nin hemen doğusunda, Massagetler, Oxus (Amu Derya) ve Jaxartes (Sir Derya) nehirleri arasında ve Sakalar ise Jaxartes nehrinin hemen doğusunda yaşamaktaydılar. Bu topluluklar kültürel anlamda bazı farklılıklar göstermekteydi. Bizans kaynaklarına göre sonradan Massagetler, Hunlar olarak biliniyordu (Procopius 1916 II: 3. 11). Yine Bizans tarihçilerinden Menanderos Protektor, Türkler'in eskiden Sakalar diye çağrıldığını ve İskit dilini bildiklerini kaydetmiştir (Blockley 2006: 10.2-3; Doblhofer 1955: 135). Bazı araştırmacılar (Grakov 2006: 50), İskitlerin özellikle dil açısından İrani olduğunu kabul etmektedir.

M.Ö. 8. yüzyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar uzunca bir süre varlıklarını sürdüren çeşitli topluluklardan oluşmuş İskitler, özellikle Altaylar, Orta Asya (**Fig.2**), Kuzey Kafkaslar, Kuzey Karadeniz, Gandhara ve Kuzey Hindistan bölgelerinde göçebe yaşamı sürdürmüşlerdir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İskitler, doğal olarak değişik kültürlerden etkiler alması yanında farklı kültürleri de etkilemişlerdir. Antik Çağ kaynaklarından (Herodotus 1890 I: 4) aldığımız bilgilere göre İskitlerin tapınılan ilahlar, kurban törenleri, cenaze törenleri ve falcılık gibi çeşitli dinsel gelenekleri bulunuyordu.

Göçebe İskitler, Asya'dan Avrupa'ya farklı göçebe toplulukların yanısıra çeşitli yerleşik toplumlarla da beraber yaşamıştır. Bu topluluklarla askeri ve ticari bağların yanı sıra kültürel bağları da bulunmaktaydı. Yerleşik kültürlerden özellikle Yunanlılar, Romalılar, İranlılar ve Çinliler, göçebe topluluklarından Asyalı Kimmerler, Sarmatlar ile Avrupalı Germen topluluklarıyla (Gotlar gibi) etkileşim içinde olmuşlardı.

İskitlerde çeşitli dinsel gelenekler bulunmaktaydı. Bu geleneklerin kimisi yerel ve çevresel göçebe inançlarıyla bağlantılı olması yanı sıra kimisi de etkileşim içinde olduğu yerleşik toplumlarla bağlantılı gözükmetedir. İskitler arasında, göçebelerde doğanın kutsallaştırılmasıyla bağlantılı tek ilah inancının yanı sıra muhtemelen çevresel yerleşik toplumların etkisiyle meydana gelmiş çok ilahlı bir panteon da bulunmaktaydı. Hatta bu panteon içinde kült haline gelmiş belirli ilahlara da tapmaktaydılar. Bu panteon ve kültürler ile bazı inançlar özellikle başta Yunan olmak üzere İran, Hint ve Çin inançlarıyla bağlantılı gözükmetedir. İskitlerdeki tek ilah inancı ve cenaze töreni geleneği ise daha çok Asya steplerine özgüydü ve Türk gelenekleriyle yakından bağlantılıydı.

Tarihi Çin kaynaklarından *Şi-ki* (Hirt 1917: 93-98 '123. bölüm'), *Han-şu* (Wylie 1874: 401, '94. kitap') ve *Hou Han-şu*'ya (Fan Ye 2003: 88.13) göre Han Sülalesi zamanında (M.Ö. 206-M.S. 220) M.Ö. 3.yüzyılda Çin'nin kuzeyinde yaşayan büyük ve güçlü bir topluluk olan göçebe Hsiung-nular (Hunlar) bulunmaktaydı. Hunlar hükümdar Maodun (Mete) zamanında, M.Ö. 3. yüzyıl başlarında teşkilatlanıp içlerinde birçok topluluğun olduğu büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Fakat bölgede Hunların geçmişi Bronz Çağı'na M.Ö. ikinci binlere kadar (M.Ö. 18. Yüzyıl) gitmektedir (Gumilev 2002: 27-41, 259-265). Daha sonra Hsiung-nuların bir kolu M.S. 2. yüzyılda doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Yine Hsiung-nularla bağlantılı Eftalitler de M.S. 5-6. yüzyılda Orta Asya'dan kuzey Hindistana kadar hakimiyet kurmuşlardır. Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar yayılmış olan kuzey Asyalı Hsiung-nular M.S. 6. yüzyıla kadar tarih sahnesinde var olmuştur. M.Ö. 2. yüzyılda (140-134) Hsiung-nuların baskısıyla göçebe Yüe-çiler Orta Asya'ya gitmişler önce Fergana (Ta-yuan) sonra Sogdiana (Kang-ku) üzerinden yönelerek Baktriana (Ta-hia) bölgesine yerleşmişlerdi. Burada o dönemde Yunanlıların elinde olan bölge, Yüe-çilerin eline geçmiştir. Hsiung-nu hükümdarı, Yüe-çi hükümdarına galip geldiğinde kafatasından içki kabı yapmıştır. Daha sonra göçebe Yüe-çiler M.S. 1.yüzyılda Kuşan İmparatorluğunu kurdu. Strabon (1856 II: 8.2), Jaxartes (Sir Derya) nehri ötesinden gelen ve Baktriana'yı Yunanlılardan alan Asii, Pasiani, Tokhari ve Sakarauli göçebelerinden bahsetmektedir.

Hsiung-nularda doğanın belirli unsurları kutsallaştırılmış olup asıl inançları Massagetlerin monoteist yani tek tanrılı inancına yakın ama daha farklı olarak duoteist yani iki tanrılı bir yaklaşım göstermekteydi. Ölü gömme adetlerinden İskitler gibi Hsiung-nuların da ölümden sonra yaşama inandıkları anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre *Hsiung-nu*, Sogd (Sims-Williams 2001: 267-280), Latin (Ammianus Marcellenus 1935 III: 31.2.1) ve Bizans (Procopius 1914 I: 1.3) kaynaklarına göre *Hun* olarak bilinen topluluk, M.Ö. 18. yüzyıldan M.S. 6. yüzyıl arasında Çin sınırlarından Altaylar, Orta Asya, Kafkaslar ve Karadenizin kuzeyine yayılmışlardır. Bu göçebe topluluğu, İskitler gibi yerleşik ve göçebe çeşitli topluluklarla etkileşim içinde olmuştur. Kuzey Asyalı göçebelerle etkileşim içinde olan Hsiung-nuların özellikle Çin'le yakından bağları vardı ve kültürel etkileşim içindeydi. Sonradan Avrupa'ya kadar yayılan Hunlar, bu bölgenin kültürel yapısı ile de bağlar kurmuştur. Roma ve Bizans imparatorluklarıyla, Alanlar, Gotlar ile Vandallar gibi Avrupalı göçebelerle askeri, ticari ve kültürel anlamda yakın ilişkileri olmuştur.

Çov-şu, *Sui-şu* ve *Tang-şu* gibi Çin kroniklerine göre (Chavannes 1903; Liu Mau-Tsai 2011) Hsiung-nularla ilişkili olan T'u-küeler (Türkler), M.S. 6. yüzyıldan M.S. 8.yüzyıl arasında Çin

sınırlarından Amu Derya'ya kadar yayılmışlardır. Türkler 581 yılında Batı T'u-küeler ve Doğu T'u-küeler olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Çeşitli kültürlerle etkileşim içinde olan T'u-küelerin göçebelerle yakın ilişkileri olması yanında Çin, İran, Sogd ve Bizans gibi önemli yerleşik kültürlerle de bağları vardı. Monoteist Massagetler gibi fakat daha farklı olarak T'u-küelerde tek bir ilaha inanılması yanında Hsiung-nular gibi doğanın belirli unsurlarını kutsal saymışlar ve kült haline getirmişlerdir. Bizanslı tarihçi Menanderos Protektor (Blockley 2006: 19.1) İskitlerle Türkleri aynı görmektedir. Yine *Tang-şu*'ya göre yerleşik hayata geçmeden önce Uygurlar (Hoei-Hoular) göçebe, savaşçı ve küçük bir topluluk olarak yaşıyorlardı. Bunlar muhtemelen Hsiung-nulardan (Hunlar) geliyordu ve Türklerdi (Chavannes 1903: 87).

Bizans kaynaklarında İskitlere, *Türkler* (Theophylactus Simocatta 1988: 10.1) ve *Hunlar* (Theophanes Confessor 1997: 5942) deniliyordu. Bizanslılar ve İranlılar tarafından Hunlar *Türkler* olarak da biliniyordu (Theophylactus Simocatta 1988: 3.6.9, 4.6.10, 8.5); Theophanes Confessor 1997: 6064). 5-6. yüzyıllarda, Orta Asya'dan Kuzey Hindistan'a kadar hakimiyet kurmuş ve Bizans kaynaklarında Eftalitler olarak geçen Ak Hunlar (vücutları beyaz olduğu için) aynı kaynaklarda Hunlardan sayılmaktadır (Procopius 1914 I: 1. 3, Theophanes Confessor 1997: 5967-5968).

3.1. İSKİTLER: ÇOK TANRICILIK (POLİTEİZM) İNANCI VE KÜLTLER

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İskitler içinde farklı inançlar ve ritüeller bulunmaktaydı. Bunlardan biri de çok ilahtan oluşmuş bir panteona inanmalarıydı. Bu panteonda ilahlar önem derecesine göre sıralanırdı. Bu ilahlar için kanlı kurban törenleri uygulanırdı. Bu konuda Herodotus (1890 I: 4. 59-63, 127) detaylı bilgiler vermektedir. Herodotus, İskitlerin taptığı tanrılar ve tanrıçaların İskit dilindeki isimlerini vermekte ve hangi ilahın hangi Yunan ilahı ile aynı olduğunu kaydetmektedir. İskitler muhtemelen Yunan ilahlarıyla özdeşleşmiş sinkretik özellikteki çeşitli tanrı ve tanrıçaya inanırdı. Muhtemelen İskitli ilahların özellikleri Yunanlı ilahlara benziyordu. Panteonunun en tepesinde Tabiti (Hestia) bulunuyordu. Sonra sırasıyla; Papaaios (Zeus), Api (yer: Zeus'un eşi, Hera ?), Oitosyros (Apollo), Argimpasa (Afrodit), Targitaos (Herakles), Ares, Thagimasidas (Poseidon) geliyordu. İskitli hükümdarlar için ataları olarak gördükleri Papaaios (Zeus) ve kraliçe olarak bahsettikleri Tabiti'nin (Hestia) son derece saygın yerleri vardı.

Yine Herodotus'dan aldığımız bilgilere göre bu ilahlar içinde sadece Ares için altar, tapınak ve heykel bulunuyordu. Fakat bütün ilahlar için kurban verirlerdi. Ares'e daha farklı bir şekilde tapınılırdı ve kurban töreni düzenlenirdi. Ares dışında diğer tanrılar için tek tip kurban töreni uygulanırdı.

İskitler ilahlar için hayvan kurban ederlerdi. Kurbanlık olarak özellikle başta at olmak üzere her türlü sürü hayvanı kurban ederlerdi. Domuz kurban etmezlerdi hatta topraklarında yetiştirmezlerdi. Kurbanın ön ayakları bağlanır sonra arkasında duran kişi hayvanın ipini çekerek hayvanı düşürür ve bu arada kurban verilen ilaha dua ederdi. Sonra hayvanın boynuna ince bir ip dolar ve ipin arasına sokulan sopayı çevirerek kurbanı boğardı. Kurbanı boğduktan sonra derisini yüzer ve pişirirlerdi. Bölgede odun az bulunduğundan kurbanın kemikleri ve etleri ayrılır. Etler bölgeye özgü kazana konur ve kazanda yanan kemikler üzerine konurdu. Tencere yoksa etler hayvanın midesine konur ve su katılır. Bu mide yanan kemikler üzerine

konularak pişirilirdi. Kurbanı kesen geleneksel olarak pişen etten ve iç organlardan bir parça alır ve önüne atardı.

İskitlerde panteon Yunanlılar gibi doğadan esinlenerek kişileştirilmiş tanrı ve tanrıçalardan oluşuyordu. Doğanın içinde bulunan ateş ve savaş gibi hayatta kalmayı gerektiren zaruri ihtiyaçlar, gök, yer ve deniz gibi doğanın temel unsurları ile aşk ve kahramanlık gibi güdülerin her biri kişileştirilerek ilahileştirilmiş ve tapınılmıştır. Tabi bu panteon oluşurken çevre kültürler ile etkileşim içinde olunmuştur. İskit ilahları özellikle Yunan ilahları ile benzerlik gösteriyordu. Çeşitli dış etkiler almasıyla birlikte İskitler kendilerine özgü bir panteon oluşturmuşlardı.

Panteondaki İskit ilahları içinde belki de en çok saygı duydukları ilahları ocak tanrıçası Tabiti (Hestia), gök tanrısı Papaaios (Zeus), bereket tanrıçası Api (yer) ve savaş tanrısı Ares'ti. Bunlardan ocak tanrıçası Hestia ile eşit olan ve onunla özdeşleşmiş Tabiti, ocağı yani ateşi simgeliyordu. Asya steplerinin zorlu koşullarında belki de ateş göçebeler için en önemli ihtiyaçlardan biriydi. Bu yüzden onlar için kutsaldı ve panteonun en başındaki Tabiti ile kimlik ve vücut bulmuştur. Hayatın kaynağı olan gök ve yer ile günlük hayatın vazgeçilmezi ateş, göçebeler için önemliydi. Savaşta başarı da uçsuz bucaksız güvenliği olmayan steplerde düşmanlara karşı hayatta kalmanın anlamıydı. Gök, yer, ateş ve savaş zorlu step koşullarında hayatta kalmanın simgeleri idi. Bu yüzden Tabiti, Papaaios, Api ve Ares belki de temsil ettikleriyle İskitler için en saygı duyulan ilahlardandı ve daha fazla onurlandırılmaları gerekiyordu.

Ateş kültü Asya'da Bronz Çağı'ndan beri bilinmekteydi. Orta Asya'da yapılan kazılarda M.Ö. 2. binden ateş tapınakları (Çeşmeli 2014: 20-21) ortaya çıkarılmıştır. Bu da ateş kültürünün Asya'da çok gerilere gittiğini ve köklü olduğunu göstermektedir. Hindistan'da M.Ö. 1700 civarında ortaya çıkmış olan Hinduizm'in en eski kutsal kitabı Sanskritçe (Vedik Sanskritçesi) *Vedalar*'ın en eski bölümü olan ilahileri kapsayan *Rigveda*'da (Griffith 1886 I: 1.1-9; Boyce 1975: 3) geçen Agni bir ateş tanrısıydı ve diğer tanrılar arasında son derece önemli bir konumdaydı. Muhtemelen *Vedalar*'ın etkisiyle Bronz çağı sonu Demir Çağı başlangıcında M.Ö. 1000 civarında (Boyce 1975: 3) İran dilinde (Avesta dili) Zerdüştlüğün kutsal kitabı *Avesta*'nın en eski bölümlerinden olan ve ilahileri içeren *Gathalar/Yasna* yazılmıştır. İranlıların bu inancının merkezinde Zerdüştlüğün baş tanrısı Ahura Mazda'yla yakından ilişkili ateş vardı. *Yasna*'da (Mills 1898: 2.4,12, 3.21, 4.17, 23, 6.3,11,18) ateşi simgeleyen Atar, Ahura Mazda'nın oğluydu. İskitlerden önce yaygın olan ateşe tapma geleneği daha sonradan İskitlerde de Tabiti (Hestia) aracılığı ile devam ettiği anlaşılmaktadır. Fakat kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla panteonun en tepesinde olmasına karşın bu tanrıça bir kült haline gelmemiştir. Bu tanrıça için özel ritüeller yapılmamaktaydı. Sadece İskit panteonunun en tepesindeydi. Fakat sonra değineceğimiz üzere Ares bir kült haline gelmiş ve tapınma olarak diğer ilahlardan ayrılmıştır. Ares için özel bir ritüel gerçekleştirilmiştir. Ares'in savaş tanrısı olarak tapınılması dışında farklı bir özelliği vardı. Aşağıda daha detaylı anlatacağımız üzere Türklerin türeyiş efsanesiyle Ares'in yakından bağı bulunmaktaydı. Türkler soylarının bir mağarada doğum yapmış dişi kurttan geldiğine inanıyorlardı. Benzer bir efsane Romalılar için de geçerliydi. Mars'ın (Ares) çocukları Romulus ve Remus bir mağarada bir dişi kurt tarafından beslenerek büyümüşler ve Roma şehrini M.Ö. 8. yüzyılda kurmuşlardır. Bu efsane muhtemelen Romalılara Etrüsklerden geçmiştir. Bu yüzden Ares'i (Mars) zırh, miğfer ve savaş aletleri yanında kurt da simgelemektedir. Aşağıda daha

detaylı olarak anlatacağımız üzere İskitler, ağaç dallarından yaptıkları tapınak-sunak ortasına Ares'i simgeleyen bir kılıç koyup buna tapar ve kurbanlar verirlerdi. Genel olarak bakarsak ticaret yolları üzerinde Çinden Doğu Avrupa'ya ve Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve farklı kültürlerle etkileşim içinde olmuş İskitlerin inancı üzerinde Yunan, İran, Orta Asya, Hint ve Çin etkilerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha sonra bahsedeceğimiz üzere, İskitlerin cenaze töreni ritüellerinin özellikle Avrasya stepleri, Altay ve Türk geleneği ile ne kadar güçlü bağlantılı olduğu görülecektir.

M.Ö. 3. yüzyıldan Altaylardaki 5 nolu Pazırık kurganında bulunmuş olan keçeden bir duvar halısında (Rudenko 1970: 275, 289, pl. 154; Baumer 2012: 191, 195), elinde muhtemelen efsanevi ölümsüzlük bitkisi haoma (hayat ağacı) tutan tahta oturan taçlı bir kadın ve ona gelen bir atlı figür bulunmaktadır (**fig. 3**). Bu kompozisyonda tahta oturan muhtemelen ölümsüzlüğü, yaşamı ve bereketi simgeleyen yer tanrıçası Api (Hera ?) ve atlı figür ise muhtemelen ölmüş soylu İskitliyi simgeliyor olup bitkiyi yani ölümsüzlüğü almaya gelmektedir. Bu sahne ve figürler, üslup ve ikonografik açıdan her ne kadar yerel özellikler taşısa da taht, dilimli taç ve hayat ağacı (haoma) kullanılması İran özelliklerini yansıtmaktadır. Bazı araştırmacılar (Rudenko 1970: 290; Baumer 2012: 191, 195) tahta oturanın tanrıça Tabiti olabileceğini ileri sürmektedir. Haoma bitkisi (hayat ağacı, san. soma, iran. haoma) Hintlilerin kutsal kitabı *Rigveda*'da (Griffith 1886 I: 2.1-6) ve İranlıların kutsal kitabı *Avesta*'da (Mills 1898: Yasna 9-11) geçmektedir ve kutsal sayılmaktadır. Bu kutsal metinlere göre bu bitki aynı zamanda kutsal içki ve ilahtır.

İskitlerin inanışlarına göre (Herodotus 1890 I: 4. 5-10), topraklarındaki ilk kişi Targitaos'du ve ailesi Zeus ve Borysthenes nehrinin (Don nehri) kıyısıydı. Targitaos'un üç çocuğu olmuş ve bunlar sırasıyla Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri de Koloxais'di. Bunların zamanında gökten altından pulluk, boyunduruk, savaş baltası ve kupa düşmüş. Çocuklardan ilk ikisi altınlara yaklaştığında altınlar alev almış ve onları alamamışlar. Sonradan altınlar alev vermeye devam etmiş. Fakat en küçük çocuk altınlara yaklaştığında alev sönmüş ve onları evine götürebilmiş. Bu yüzden hükümdarlık en küçüğüne kalmış. Lipoxais'ten *Aukhatai*, Arpoxais'den *Katiaroi* ile *Traspians* ve Koloxais'den *Muhteşem* yani *Paralatai* ismiyle ortaya çıkan toplulukların hepsine *Skolotoi* diyorlardı. Fakat Yunanlılar bunlara *İskitler* ismini vermişti. İnançlarına göre ilk hükümdar Targitaos'dan Darius'un kendilerine saldırımlarına kadar olan geçen süre bin yıldan öteye gitmezmiş. Gökten indiğini düşündükleri altınları hükümdarlar önemle saklardı ve onlar için kurbanlar verirlerdi. İnanışa göre bir kimse festival zamanında açık havada altını izlerken uyursa o yıl ölmüş. Bu yüzden o kişiye bir gün içinde at sırtında ne kadar toprak dolaştıysa o kadar toprak verilirmiş. İnanışa göre Kolaxais, büyük İskit topraklarını üçe ayırmış ve her birini bir oğluna vermiş. Kutsal altınlar en büyük toprakta saklanıyormuş. Kurganlardan elde edilen eserlerden efsanelerinde olduğu gibi İskitlerin altına ne kadar değer verdikleri anlaşılmaktadır.

İskitlerin inandığı bu efsaneyle bağlantılı olarak Yunanlıların İskitlerle ilgili anlattıklarına göre ise, sonradan onların topraklarına gelmiş olan ve soğuktan korunmak için aslan postuna sarılmış uyurken Herakles'in (Herkül) arabaya koşulu kısırakları kaybolmuş. *Hylaia* denen yerde, kısıraklarını elinde tutan ve bir mağarada yaşayan yukarısı kız, altı yılan bir yaratık (Argimpasa/Afrodit ?), kısıraklarını kendisine verilmesini isteyen Herakles'e önce kendisiyle birlikte olmasını istemiştir. Onunla ilişkiye girmesinden sonra doğan üç çocuktan, Herakles'in

yayını kurmasını ve kayışını kuşanmasını yapabilen *İskitler* ismindeki en küçüğünden İskitler gelmişlerdir. Herakles, çocuklara kayışındaki altın kupasını da bırakmıştır. Diğer iki çocuğu Agathysos ve Gelonos başarısız olmuşlar ve o topraklardan kovulmuşlardır. Bu efsaneyle bağlantılı olarak İskitler geleneksel olarak kayışlarına kupa da asıyorlardı. Muhtemelen bu efsanelerdeki Targitaos ve Herakles aynı efsanevi kişiliği temsil etmektedir. Efsanede yer alan yılan kız ile Herakles, İskit kurganlarından elde edilen altın ve gümüş eserlerde (Jacobson 1995: 174, 272 fig. 58, 142; Baumer 2012: 173-174) karşımıza çıkmaktadır (**fig. 4-5**). Bu ilahın dışında başka ilahlar da İskit sanatına yansımıştır. İskit sanatında kanatlı kadın figürleri de (Jacobson 1995: 180, 183-185, 253, fig. 60, 69, 119) görülmektedir. Ege, Yunan ve Mezopotamya sanatlarında genellikle hayvanların tanrıçası (Potnia Theron, Artemis), hayvanlarla birlikte (genellikle aslan) kanatlı olarak gösterilmiştir. Doğanın içinde yaşayan ve hayvanların çok önemli olduğu İskitlerde, hayvanların tanrıçası kimi zaman hayvanlarla birlikte kanatlı olarak sanatlarına (ayna, alem, plaka...) yansımıştır.

Bu ilahların dışında İskitler bazı efsanevi yaratıklara ve hayvanlara inanırlar, kutsal sayarlardı. İskitler, efsanevi tek gözlü bir ırk olan Arimaspiyanlar ile kutsal altını koruduğuna inanılan griffinlere inanıyorlardı (Herodotus 1890 I: 3.116, 4.13). Efsaneye göre Kuzey Avrupa'da Arimaspiyanlar ve griffinler altın için mücadele ediyorlardı. Griffinler, Mezopotamya, Mısır, İran ve Yunan gibi birçok kültürde yaygın olarak inanılan efsanevi bir yaratıktır. Bunlar genellikle sanat eserlerinde aslan vücutlu, kartal ya da aslan başlı ve kartal kanatlı olarak gösterilmiştir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda (Jettmar 1967: 99-100, 108-109; Jacobson 1995: 115-118, 152-154, 240-242, fig. 11, 14, 32, 109-110; Baumer 2012: 248) İskit kurganlarından elde edilen altından, ahşaptan ve keçeden eserlerde griffin figürleri ya tek başına ya da bir hayvana saldırırken (at, keçi, geyik...) sıkça görülmektedir (**fig. 6-8**). Muhtemelen amulet vazifesi gören griffin figürlerinin ölüyle birlikte mezara konması, ölünün ruhsal yolculuğunda ve diğer yaşantısında onu korumaları içindi. Muhtemelen Yunan etkili kanatlı at (pegasus) figürleri de (Jacobson 1995: 176, fig. 53) az da olsa İskit sanatında görülmüştür.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda, İskitlerle ilgili sanat eserlerine daha çok *kurgan* denilen mezarlarında rastlıyoruz. Bu mezarların Altaylar, kuzey Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İskit mezarlarında bulunmuş sanat eserlerinde ağırlıkta olarak Avrasya steplerine özgü *hayvan üslubu* olarak bilinen zoomorfik figürler ağır basmakla birlikte insan figürleri ile geometrik ve bitkisel motifler de kullanılmıştır (Rudenko 1960: 245-323; Jettmar 1967: 21-50, 82-140; Bunker vd. 1970: 13-15, 19-27, 61-63; Piotrovsky 1974: 20-25; Zavitkutha 1976: 31-37; Barkova 1978: 26). İskit sanatında özellikle realist hayvan mücadeleleri ön plana çıkmaktadır. Bununla beraber gündelik yaşantıya ait sahnelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bahsettiğimiz figürler ve motifler çeşitli madeni, ahşap, keçe ve deri gibi eserlere uygulanmıştır. Hayvan figürleri arasında stilize at, geyik, keçi, koyun, inek, balık, kuş, yılan, aslan, kaplan, panter ve kurt gibi gerçekçi hayvanlar yer alırken, bazen de efsanevi yaratıklar da yer almaktadır. Yine günlük hayatla ilgili insan figürlerinin yanında çeşitli ilahlarla ilgili figürler de bulunmaktaydı. Ayrıca mumyalanmış ölülerin vücutlarında özellikle kol, omuz, göğüs ve bacakda hayvan dövmeleri bulunurdu. Genellikle mezarlarda bulunmuş olan hayvan figürlerinin farklı anlamları bulunmaktaydı. Bu hayvanlardan kuş, griffin, balık (**fig.9**), aslan, kaplan (**fig. 10**) ve panter gibi bazı yırtıcı hayvanların amulet vazifesi gördüğü ve koruyuculuğu

olduğu anlaşılmaktadır. Geyik, keçi, at gibi bazı sürü hayvanlarının da daha çok adak hayvanı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Mezarlarda bulunmuş olan hayvan mücadele sahnelerinde genellikle ilk guruptaki gücü temsil eden hayvanların ikinci guruptaki hayvanlara saldırdığı görülmektedir. Bu bağlamda, İskitlerin kurban törenlerinde başta at olmak üzere sürü hayvanlarından kurban veriyorlardı ve bu yüzden muhtemelen ikinci guruptaki hayvan figürleri (geyik, keçi, at...) ilahlar için adak olarak yer alıyordu. Muhtemelen yırtıcı hayvan figürleri ruhun yolculuğunda ve diğer yaşantısında ölünün koruyuculuğunu, diğer sürü hayvanı figürleri ise ölünün diğer yaşantısında yardımcı olması için ilahlar ve atalar için verilen kurbanı temsil etmekteydi.

Altaylarda M.Ö. 3. yüzyıla ait 5 nolu Pazırık kurganında, keçeden bir duvar halısı (Rudenko 1970: 273-275, 307, pl. 149, 173; Baumer 2012: 191, 194) üzerinde fantastik bir kuş ile erkek başlı, geyik boynuzlu, kuş kanatlı ve aslan vücutlu bir yaratığın (sfenks) mücadelesi sahnelenmiştir (**fig. 11**). Çin kaynaklarında (Groot 1910 VI: 966 Hachisuka 1924: 585-589; Priest 1942: 97-101; Eberhard 1986: 288-291, 401-403; Birriell 1999: 8) Bronz Çağı'ndan beri bilinen Çin mitolojisinde efsanevi ölümsüz göksel bir kuş olan fenghuang (feniks), erkek (feng) ve kadını (huang) temsil eder yani Çin inancındaki yin-yang'ı. Yin; kış, toprak, kadın, imparatoriçe, karanlık, ay, pasiflik, vb. Yang; yaz, gökyüzü, erkek, İmparator, aydınlık, güneş ve aktifliği temsil eder ve karşıt olan yin ile yang bir döngü içinde birbirlerini tamamlar. M.Ö. 4. yüzyılda yazılmış Çin mitolojisini anlatan *Şan Hai Jing*'in (denizlerin ve dağların klasığı), birinci bölümü olan Nanşan Jing'de (5-ctext.org: Shan Hai Jing 1.31), beş renkli tavuğa (ya da kümes hayvanı) benzetilen fenghuang kuşunun vücudunun bölümlerinin anlamları yazılmıştır. Kaynağa göre başı ahlaki, kanatları adaleti, arkası geleneği (serenomi, ritüel), göğsü yardımseverliği (insanlık) ve karnı güveni (inanç) temsil ediyor. Aynı zamanda bu kuş yemek yiyor, içiyor, şarkı söyleyebiliyor ve dans edebiliyor. Görüldüğü zaman dünyaya barış ve güven geliyor. Bu kuş tavuk görünüşünün dışında, daha farklı şekillerde de tarif edilmektedir. Çin kaynaklarından M.Ö. 3. yüzyılda yazılmış bir sözlük çalışması olan *Erya*'nın kuşların anlatıldığı 17. bölümü Şi Niao'da (Kuşların açıklaması), zarif bir kuş olarak geçmekte ve tavuk (ya da kümes hayvanı) başlı, kırlangıç ağızlı, yılan boyunlu, kaplumbağ arkalı, balık kuyruklu ve 6 feet yüksekliğinde anlatılmaktadır. M.S. 2. yüzyıl başlarında Xu Şen tarafından yazılmış bir sözlük çalışması olan *Şuowen Jiezi*'de (Karakterlerin Açıklaması ve Analizi), 5. kitap 22.bölümde (Niao Bu/Kuş bölümü) (6-ctext.org: Shuo Wen Jie Zi 5.22.2358) bu efsanevi kuşun fiziksel yapısı tarif edilmiştir. Beş ana renkli göksel bir kuş olan fenghuang öne kuğu, yılan boyunlu, turna alınlı, arkası kaplan, kırlangıç ağızlı, tavuk (ya da kümes hayvanı) gagalı olarak tarif edilmiştir. Bir imparatorluk kuşu olan feniks (fenghuang), genellikle imparatoru temsil eden ejderha (çoğu zaman geyik boynuzludur) ile sıkça Çin sanat eserlerine yansımıştır (Groot 1897 III: 1206, 1308, 1320-1321, 1323, 1361, 1364). Feniks (fenghuang) ve ejderha mücadelesi (Sullivan 1984: 50-51, fig. 69) sahnelerini demir çağından beri Çin sanatında görmekteyiz. Pazırık halısındaki sahneye dönersek iki yaratık muhtemelen feng (yang, erkek, imparator) ve huang'ı (yin, kadın, imparatoriçe) temsil ediyor. Bunlardan soldaki erkek başlı olan figür, muhtemelen feng'i ve sağdaki kuş görünümlü olan ise huang'ı temsil etmektedir. Aynı zamanda sahnedeki geyik boynuzlu, kuş kanatlı figürde, bir kuş olan feng ile geyik boynuzlu ejderhanın bütünleşmesini görmekteyiz. Çin kaynaklarından (Visser 1913: 70) ve sanat eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Antik Çağ'da ejderhaların geyik boynuzlu olduğuna inanılıyordu. Buradaki erkek başlı yaratık

figürü muhtemelen mezardaki ölmüş olan bir İskitli erkek lideri veya soyluyu temsil etmektedir. Bu sahnede yin-yang gibi bir döngü içinde birbirini tamamlayan, uyum içindeki karşıtlığın mücadelesi verilmiştir. Muhtemelen bunun altında, dünyadaki döngüyle birlikte ölümden sonra yine yaşamın geleceği yatmaktadır. Üstü insan vücudlu ve altı kanatlı aslan tipinde yaratık (sfenks) figürleri (Dorman vd. 2005: 56, 107, 119, 127, 138-139), Mısır, Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve İran uygarlıklarında görülmüştür. Bazı araştırmacılar Pazırık'taki sahneyi, sfenksten dolayı daha çok yerel özellikle kaynaşmış Mezopotamya veya İran geleneğine bağlamaktadır (Rudenko 1970: 273-275, 307; Baumer 2012: 191, 195). Genel hatlarıyla Yakındoğu sfenksleriyle bağlantılı dursa da Pazırık'taki yaratık (sfenks), farklı üslupta yapılmış olup mücadele ettiği kuş figürü gibi yerel özellikler taşımaktadır. Yakındoğuda sfenks ve feniks mücadelesi sahnesi ile karşılaşmıyoruz. Pazırık'taki figürler ile kompozisyon, üslupsal açıdan daha çok yerel özellikler taşımaktadır. Sahne ve figürler üslupsal ve ikonografik olarak incelendiğinde muhtemelen Mezopotamya, İran, Çin, İskit inançlarının ve sanatlarının bütünleşmesini görmekteyiz. Karadenizin kuzeyinde bulunmuş olan İskitlere ait bazı altın, gümüş ve bronz takılarda (küpe, kolye, bilezik...) Yunan etkili insan başlı, kuş kanatlı ve aslan vücudlu sfenksler (Jacobson 1995: 95-97, 134, 167, fig. 2-3, 9-10, 29, 39) karşımıza çıkmaktadır.

İskitler sanatlarında genellikle kendi doğal hayatlarını ve inançlarını yansıtmışlardır. Kimi zaman farklı kültürlerin inançları da eserlerine yansımıştı. Yerel zanaatkarların ürettiği eserlerde İskitlerin kendi üsluplarının görülmesi yanında farklı kültürlerin üslupları da görülmüştür. Hatta bazı eserlerde muhtemelen yabancı ustalar çalışmış gözükmektedir. Ağırlıklı olarak Avrasya steplerine özgü sanatlarında başta Yunan olmak üzere İran, Mezopotamya ve Çin'nin de etkileri olmuştur. İskit kurganlarında bu bölgelerden gelen halı, tekstil, madeni ve diğer tipte eserler de bulunmuştur (Piotrovsky 1974: 19-24; Barkova 1978: 24-25; Zavitukina 1978: 12, 14 Rudenko 1968: 116-117; Robinson 1990: 53-55).

6. yüzyılda yazılmış Behistundaki (İran) I. Darius yazıtında (1-www.livius.org:5.30-33), Sakaların inançsız olduğunu ve Zerdüşterin baş tanrısı Ahura Mazda'ya tapmadıklarını kaydetmektedir Herodotus'a (1890 I: 4.79) göre ise İskitler, Dionysos inancına da karşıydılar.

3.1.1 ARES KÜLTÜ

İskitlerde ilahlar içinde belki de en özel ilah savaş tanrısıydı Herodotus'un deyimiyle Ares'di. Onun için özel ritüeller yapıyorlardı. Yunanlılar gibi kullandıkları kısa kılıç yani akinakes, savaş tanrısına adanmıştı ve onu temsil ediyordu. Bunun için her yıl çok sayıda hayvan ve insan (savaş esirleri) kurban edilmekteydi. Hayatları savaşarak geçen İskitlerde, Ares'in ayrıcalıklı bir yeri vardı. Ares'i diğer ilahlardan ayırıyorlardı. Onun için farklı tapınma törenleri düzenliyorlardı. Hayatta kalmak için düşmanlarıyla savaşmalı ve kazanmalıydılar. Bu yüzden savaş tanrısını diğer tanrılardan daha çok onurlandırmaları gerekiyordu. Herodotus (1890 I: 4.62) İskitlerin Ares için yaptıkları kurban törenini detaylı bir şekilde anlatmıştır. İskitlerin yaşadığı bölgelerde, Ares için tapınak-sunakları bulunuyordu. Bu tapınak-sunak, ağaç dallarından oluşturulmuş bir yığından meydana geliyordu. Dörtgen planlı bu yığın üç stad (yaklaşık 185 m.) eninde ve genişliğinde olup boyu üç staddan daha azdı. Yığının üzeri düzdü ve üç yanı dikti. Fakat bir yanı yukarı çıkmak için kullanılıyordu. Bu yığın hava koşullarından dolayı zarar gördüğü için her yıl tekrar yenilenir ve bunun içinde yüz elli araba dal getirilirdi. Tapınağın

üzerinde Ares'i temsil eden eski demirden bir kılıç (yun. akinakes) bulunuyordu. Muhtemelen savaşlarda onların yanında olması için büyük kurban törenleri düzenliyorlardı. İskitler Ares için her yıl kurban töreni uyguluyor ve bu törende hayvan ve insan kurban ediliyordu. Bu kılıç için diğer ilahlara sunulandan çok daha fazla hayvan kurban verirlerdi. Koyun, keçi ve at kurban ederlerdi. Bu hayvan kurban töreninin dışında insanlar da kurban edilirdi. Canlı olarak yakaladıkları düşman esirlerinden yüz tanesinden bir erkeği kurban ederlerdi. İnsan kurban töreni hayvan kurban töreninden farklıydı. Kurbanların başına önce şarap serpilir, sonra boğazları bir kap üzerinde kesilirdi. İçi kanla dolu kap tapınak-sunağa götürülür ve Ares'i temsil eden kılıcın üzerine dökülürdü. Bu arada aşağıda kurban edilenlerin sağ kolları kesilerek havaya atılırdı. Kollar vücuttan ayrı düştüğü yerde kalırdı. Kurban töreni bittikten sonra buradan ayrılırlardı.

M.Ö. 5. yüzyılda Herodotus'un anlattığı İskitlerce kutsal sayılan ve tapınılan savaş tanrısı Ares'in (Mars) kılıcı, M.S. 5. yüzyılda Priskos'un anlatığına göre (Gordon 1966: 93, fr.10) doğu Avrupada Hun topraklarında bir çoban tarafından bulunup hükümdar Atilla'ya verilmiş. Atilla, İskitlerin kutsal saydıkları sonradan kaybetmiş olduğu bu kılıcın kendisinde olmasından dolayı kendisinin dünya imparatoru olacağına ve savaşlarda başarı sağlayacağına bir işaret olduğuna inanıyordu. Bu kutsal kılıç efsanesi aradan yaklaşık bin yıl geçmesine rağmen yaşamaya devam etmiş ve savaş tanrısı Ares'in kılıcı kutsal sayılmaya devam etmiştir. İskitler gibi Hunlar da bu kılıcı onurlandırarak savaşlarda başarı kazanacaklarını düşünüyorlardı.

Çin kaynaklarından *Han-şu* kaydına göre (Wylie 1874: 441) Hsiung-nularda da esir askerleri kurban etme geleneği bulunuyordu. Hatta M.Ö. 1. yüzyılda Hunların yanlarında bir yıldan fazladır yaşayan Çinli general Le Kwang-le, kurban geleneklerini öne süren Hunlu bir falcının (din adamı) etkisi ile tutuklanmış ve parçalanarak kurban olarak sunulmuştur. Fakat bu yüzden topraklarına ve insanlarına felaketler geldiğini düşünen Hun hükümdarı Şen-yu, general için bir tapınak yaptırmıştır.

3.2. TEK TANRICILIK (MONOTEİZM) VE İKİ TANRICILIK (DUOTEİZM) İNANÇLARI İLE KÜLTLER

3.2.1. MASSAGETLER: MONOTEİZM VE GÜNEŞ İNANCI

İskitlerin inançları arasında yer alan çok tanrıcılık daha çok Yunan, İran, Mezopotamya, Hint ve Çin etkilerini göstermektedir. Fakat İskitlerde bu inançların dışında doğadaki öğelerin kutsallaştırılması ile ilgili Kuzey ve Orta Asya göçebe geleneğinde, her şeyin yaratıcısı tek güç güneşin kutsallığı ile bağlantılı monoteizm yani tek tanrı ve daha sonra göreceğimiz üzere gücün ayla paylaşıldığı duoteizm yani iki tanrı inancı da bulunuyordu.

İskitleri oluşturan önemli topluluklardan biri de Orta Asyalı Massagetlerdi. Herodotus (1890 I: 1.216) ve Strabon'a (1856 II: 11.8.6) göre Massagetler tek bir tanrıya inanırdı. Sadece güneşe (yun. Helios, lat. Helius) saygı gösterirler, tapınırlar ve ona at kurban ederlerdi. Onlara göre atın kurban edilmesinin sebebi de ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmıştır. Güneşin kutsallığı ve tanrı yerine konması sonraki bazı Türk topluluklarında da devam etmiştir.

Demir Çağı (M.Ö. 1.binin ilk yarısı) ve Antik Çağ'da (M.Ö. 4.-M.S. 4. Yüzyıl) Türk göçebe topluluklarında görülen güneşin kutsallığı ile ilgili inanç, erken Orta Çağ'daki (5-8. yüzyıl) Türk

göçebelerinde de devam etmiştir. Orta Asya'da 5-6. yüzyıllarda hakimiyet kurmuş olan ve bir kolu Hindistan'a uzanan göçebe Eftalitler (Ak Hunlar), 7. yüzyıl Çin kaynaklarından *Liang Şu*'ya göre (Enoki 1959: 46), çadırlarının kapısını güneşin doğduğu yön olan doğuya doğru yönlendirirlerdi. 6. yüzyılı anlatan *Çov-şu* kaydına göre (Liu Mau Tsai 2011: 20, 23), Doğu T'u-küeler (Doğu Türkleri) için güneş çok kutsaldı. Yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu bir keçe örtünün içinde taşıyarak güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte bütün tebaa onun önünde eğilirdi. Döndürmeler ve eğilmeler bitince hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. T'u-küelerde hükümdar çadırının kapısı, güneşin doğduğu yer kutsal sayıldığı için doğuya bakıyordu. Bizans kaynaklarına göre İranlılar da yükselen güneşe saygı gösteriyordu (Procopius 1914: I.1.3).

Eski çağlarda güneş tanrısı, dünyanın birçok kültüründe görülmüş olup genelde çok ilahlı bir panteonun parçasıydı. Fakat Demir Çağı ve Antik Çağda bazı Türk göçebelerinde güneş tek tanrıydı. Türk göçebeleri arasında güneşin tek tanrı olma düşüncesi, erken Orta Çağ'da yerini sadece kutsallığa bırakmıştır. Çünkü bu dönemde artık tanrı olarak görülmüyordu. Bu dönemde gök, tek güç ve tek tanrı olarak görülmeye başlamış ve güneş, gök tanrının yani eski Türkçe Tengri'nin doğada yarattığı kutsal öğelerinden biri olmuştur.

3.2.2. HSIUNG-NULAR: DUOTEİZM VE GÜNEŞ-AY İNANCI İLE KÜLTLER

Göçebelerde, Antik Çağ'da çok tanrı inancı (politeizm) ile monoteist bir yaklaşımla güneşin tek tanrı olarak görülmesi yanında güneş ve aya birlikte inanıldığı duoteist bir yaklaşım gösteren iki tanrı inancı da bulunuyordu. Antik Çağ Çin kaynaklarından *Şi-ki 'Şi-ji'* (120. kitap) ve *Han-şu* (94. kitap) kayıtlarına göre (Sima Qian 1993 II: 137, 143; Wylie 1874: 411), Çin'nin kuzeyinde yaşayan ve göçebe bir topluluk olan Hsiung-nular (Hunlar), güneş ve ayı kutsal sayarlardı ve tapınırlardı. Hükümdarlar (hükümdar Şen-yu) kampın dışında sabah (şafak vakti güneş yükselirken) güneşe, akşam aya saygı gösterir ve tapınırdı. Bir girişimde bulunulmadan veya askeri bir karar alınmadan önce aya ve yıldızlara bakılırdı. Eğer ay dolunaya yakınsa savaşa girilirdi. Fakat ay az görünüyorsa savaşa girilmezdi veya geri çekilinirdi. Ayrıca Hsiung-nular hükümdarların ay ve güneşin emriyle yer ve gök tarafından yaratıldığına inanırlardı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi (s. 54) Çin inancına göre dünyayı, karşıtlığın uyum içindeki döngüselliği yani yin-yang meydana getirmektedir. Yin; kadını, ayı ve karanlığı Yang; erkeği, güneşi ve aydınlığı temsil etmektedir. Muhtemelen Çinlilerle yakın ilişkili olan Hsiung-nularda ay tanrıçayı, güneş tanrısı temsil etmektedir. Ayrıca Hsiung-nularda sol taraf ile kuzey yön kutsaldı ve hükümdarlar bu yönle doğru otururlardı. Kayıtlardaki bu bilgileri arkeolojik veriler de desteklemektedir (Brosseder 2009: 265-266, fig. 13). Kurganların içinde mezar odasındaki tabutun dışında ve kuzeyinde güneş ve ayı temsil eden altından eserler bırakılıyordu (**fig. 12**). Ayrıca kurganlardaki en prestijli yön kuzeydi. Çünkü kurban edilmiş hayvanlar ve önemli eserlerin bazıları mezar odalarının kuzeyine bırakılıyordu. Ölünün başı da kuzeye yönelmişti. Kuzeyin kutsallığı muhtemelen Çin inançlarıyla bağlantılıdır. Çünkü Çin geleneklerine göre (Groot 1897 III: 984, 1083) tümülüs tarzı mezarlarda ölünün başı kuzeye yönelmeliydi ve mezar da yerleşimin kuzeyine yapılmalıydı. Kuzey yönünün kutsallığı Çinlilerde kutsal olan (Groot 1892 I: 55, 317) dört yönü temsil eden dört göksel hayvandan (Ejderha, Kaplan, Kuş, kaplumbağa) biri olan ve kuzey ile uzun ömrü ve ölümsüzlüğü temsil eden kaplumbağa ile ilgili gözükmektedir. Hsiung-

nular kadar olmasada güneş ve ay Çinlilerde de (Groot 1892 I: 305, 315-316) son derece kutsal sayılmakta idi.

Çin kaynaklarından *Şi-ki 'Şi-ji'* de (Hirth 1917: 93, 96; 123.3, 29), Antik Çağ'da Hsiung-nuların baskısıyla Çin sınırından Orta Asya'ya gelmiş olan göçebe Yüe-çilerin geleneklerinin Hsiung-nularla aynı olduğu kaydedilmiştir. Bu durumda kesin olmamakla beraber Yüe-çilerin de güneş ve aya taptıklarını ve ölü gömme adetlerinin benzer olduğunu düşünebiliriz.

3.2.2.1 HSIUNG-NULAR VE KÜLTLER (GÖK-YER, ATALAR)

Han-şu kaydına ve arkeolojik verilere göre Hsiung-nuların asıl dini, güneş-ay inancı idi. Bunun dışında saygı duyup kutsal saydıkları ve kurban verdikleri kültürler de vardı. *Şi-ki 'Şi-ji'* ve *Han-şu* kayıtlarına göre (Sima Qian 1993 II: 137; Wylie 1874: 410) Hsiung-nular yılın beşinci ayında Ejderha şehrinde (Lung ching) gök, yer, atalar ve ruhsal güçler (tanrılar ve ruhlar) için kurban verirlerdi. Ayrıca yılın birinci ayında hükümdarın (Şen-yu) atalar tapınağında (ya da sarayında) liderlerden oluşan ufak bir toplanma düzenlenirdi (kurban verilirdi). Hsiung-nularda herşeyin yaratıcısı ve iradesinde olan güneş ve ay ilahlarıydı. Fakat gök-yer ve atalar kutsal sayılıyordu ve onlar için yılın belirli günlerinde ritüel düzenleniyordu. Hsiung-nuların inancına göre güneş ve ayın emriyle yer ve gök hükümdarları doğururdu. Aslında kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Çinlilerde olduğu gibi gök ve yere birlikte saygı gösterirler ve onurlandırılırdı. Antik Çağ Çin kaynaklarına göre (Hsün Tzu 1969: 91), Hsiung-nuların yakın ilişkisi olduğu Çinlilerde de bu kültürler (gök-yer, atalar) en önemli inançlarını oluşturuyordu. Hsiung-nuların atalar kültürü ikiye ayrılıyordu. Birincisi topluluğun ilk ataları, ikincisi ise kişilerin kendi atalarıydı. İskitlerde de atalara saygı gösterilir ve kutsal sayılırdı (Herodotus 1890 I: 4.127).

Çin'nin kuzeyinde yaşayan Hsiung-nuların sanatında da İskitler ve Avrasya steplerinde görülmüş olan hayvan üslubu yaşamaya devam etmiştir. Moğolistan ve Güney Sibirya'da M.Ö. 3-1. yüzyıllar arasından kalmış olan Hsiung-nuların mezarlarından günümüze çeşitli eserler ulaşmıştır (Bunker 1970: 105-113; Bunker 2002: 29-32, fig. 70, 72, 102, 105-106). Bu eserler içinde ilgi çekiçi olan madeni eserler genellikle bronz, gümüş ve nefritten yapılmış olup bazı bronzlar altın yaldızla kaplanmıştır. Bu madeni eserler özellikle kemer tokaları ve plakalarıdır. Bunların üzerinde ağırlıkta olarak hayvan figürleri ile hayvan mücadeleleri gösterilmiştir. Hayvanların yanı sıra insan figürleri ile bitkisel ve geometrik motifler de kullanılmıştır. Avrasya steplerine özgü göçebe Hsiung-nuların günlük ve dinsel hayatlarının yansıdığı bu eserlerde ejderha ve kaplumbağa motiflerinin görülmesi gibi Çin inancının ve sanatının da etkisi olmuştur. Hatta muhtemelen bazı eserler de Çinli ustalar da çalışmıştır. Hun-Çin üslubunun görüldüğü hayvan figürlerini iki gruba ayırabiliriz. Birinci grupta doğal hayvanlar, ikinci grupta fantastik hayvanlar yer almaktadır. Doğal hayvanlar gurubunda at, geyik, koç, koyun, kaplumbağa, kuş, keçi, kurt, kaplan, vaşak, domuz ve fantastik hayvan gurubunda ise mitolojik yırtıcı kuş, ejderha ve gaga ağızlı at benzeri gibi yaratıklar (**fig.13**) bulunmaktadır. İskitlerde olduğu gibi bu mitolojik ve yırtıcı hayvanların muhtemelen koruyuculuk (amulet) özellikleri bulunmaktaydı. Arkeolojik verilerden İskitlerdeki griffin inancının Hsiung-nularda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Noin Ula 6. kurganda (M.S. 1. yüzyıl) bulunmuş olan bir keçe halı üzerinde gayet realist bir anlatımla bir griffinin bir erkek geyiğe arkadan saldırışı gösterilmiştir. Yine Hsiung-nularda da griffin muhtemelen amulet vazifesi görüyordu.

3.2.3. T'U-KÜELER: MONOTEİZM VE GÖK İNANCI (TENGRİZM) İLE KÜLTLER

Türklerde önceleri saygı duyulan ve kutsal sayılan gök, sonrasında tek yaratıcı tanrı kimliği kazanmıştır. Erken Orta Çağ'da Türkler yer, su, orman gibi doğadaki çeşitli öğeleri kutsal saymakla beraber asıl her şeyin yaratıcısı olarak gördükleri en büyük güç göğe inanırlardı ve onu tanrısallaştırmışlardı. Çin kaynaklarından 6. ve 7. yüzyıldan *Çov-şu* ve *Sui-şu* kayıtlarında (Liu Mau Tsai 2011: 23, 64), Doğu T'u-küeler yılın beşinci ayında Ta-jen (Tamir) nehri kıyısında toplanıp gök tanrısına (t'ien-şen) kurban (at ve koyun) verirdi. Çeşitli Çin kroniklerinden anlaşıldığı üzere iyiliklerin de kötülüklerin de her şeyi yaratan ve idaresinde olan gökten geldiğine inanılırdı. Doğumlar, ölümler, doğal felaketler, hükümdarlıklar, başarılar veya başarısızlıklar gibi olaylar hep gökten gelirdi (Li Mau-tsai 2011: 36, 52, 59, 74, 75, 77, 118, 139, 144, 252, 258, 287, 306, 318, 332, 337, 357, 590-591). Mesela *T'ang-şu* kaydında (Chavannes 1903: 37-38, 66), 7. yüzyılın ortasında Batı Türkler'inin kağanı Ho-lou, Çin'e karşı olan savaşta başarısızlığını göğün ona kızmasından kaynaklandığını düşünmekteydi.

8. yüzyıl, Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan mezar yazıtlarından meydana gelen Orhun yazıtlarından (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: Kül Tegin. güney. 1, doğu. 10-12, 23; Bilge Kağan. Doğu. 10-11, 14, 34, 43, 46-47, 49, 58), Doğu Türklerinin her şeyi yaratan ve iradesinde olan tengriye 'tenri' (tengri=tanrı, gök, Mahmûd el-Kâşgarî 2007: 251) inandıkları anlaşılmaktadır. Türklerde yer, su ve orman da (Ötüken ormanı) kutsaldı (Ross-Thomsen 1930a: Kül Tegin. doğu. 10-11, 23; Bilge Kağan. Doğu. 10, 35). Ayrıca *Umay* isimli tanrıçaya inanılırdı. Kül Tegin yazıtında (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: doğu 31), Umay, anne ile eş tutulmuş olup bu tanrıça muhtemelen doğum, koruyuculuk ve bereketi temsil ediyordu.

Türklerde hükümdarların tanrısal niteliklere sahip olduğu düşünülmekteydi. Mesela, kağanlar için Kül Tegin yazıtında (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: güney. 1), *tengri 'tenri' gibi tengride 'tenri' olmuş* ve Bilge Kağan yazıtına (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: doğu. 1), *tengri 'tenri' gibi tengri 'tenri' yaratmış* yazılmaktadır. Buradan Türk kağanlarının tanrının (gök tanrı) oğlu olduğuna inanıldığı gibi bir sonuç çıkarabiliriz. *Çov-şu* (556-581 dönemi) ve *Sui-şu* (581-617 dönemi) kayıtlarına göre 6. yüzyıl T'u-küe hükümdarlarından Mo-ç'o Kağan *...göğün oğlu (t'ien-nan), kutsal, tanrısal* ünvanını, Şa-po-lüe (Şê-t'u), *...göğün doğurduğu, göğün bilge, kutsal oğlu (hien-seng-t'ien-tse)* ünvanını kullanıyordu. Türkler gibi Çinlilerde de güçlü bir şekilde gök tanrı (t'ien-şen) inancı vardı ve Çin hükümdarları kağanlar gibi kendilerini *göğün oğlu (t'ien-tes)* gibi görüyorlardı. Ayrıca yine Çinliler, iyiliğin ve kötülüğün gök tanrısından geldiğine her şeyin onun idaresinde olduğuna inanırlardı (Li Mau-tsai 2011: 43, 69, 71, 76, 78, 88, 91, 94, 110, 123, 135, 147, 174, 198-199, 201, 273, 277, 279, 481-490, 498).

Doğu Türkleri değişik şekillerde göğü onurlandırmaya çalışırlardı. Bunlar bir tepenin üstünde göğe adaklar sunarlardı (Liu Mau Tsai 2011: 392). Bu adaklar arasında Çinlilerden ele geçirdikleri ve nesilden nesile aktardıkları bir yay ve beş ok da bulunuyordu. Bunları savaşlardaki başarılarını göstermek için sunarlardı. 7. yüzyıldan bir Bizanslı tarihçi olan Theophylaktos Simokates'in (1988: 7.8.14-15) eserine göre ise Türkler sadece göğü ve toprağı yaratan tanrıya taparlardı. Ona at, sığır ve koyun kurban verirlerdi.

7. yüzyıldan *Liang Şu* (Enoki 1959: 46) kaydına göre Eftalitler, gök tanrısına ve ateş tanrısına tapıyorlardı ve her sabah çadırın dışına çıkıp tanrılarına dua ediyorlar ve sonra kahvaltı yapıyorlardı. 6. yüzyılı anlatan Çinli Budist rahipleri Sung Yun ve Hwui Sang'ın kaydında (Si-yu-ki 1884: I, xcii, c; Enoki 1959: 45), Orta Asya'daki Eftalitlerin çoğunluğunun Buda'ya inanmadıklarını ama çoğunluğunun yanlış tanrılara inandıklarını kaydetmiştir. Ayrıca Eftalitlerin, Gandara'da başa getirdiği bir hükümdarın (Lae-lih), Buda kanununa inanmadığını fakat iblislere tapmayı sevdiğini kaydetmektedir. Erken Orta Çağ anlatan *T'ang-şu* kaydında (Chavannes 1903: 158), Toharistan (Baktriana) bölgesindeki Eftalitlerin geleneklerinin Türküelerle aynı olduğu belirtilmekte ve Eftalitlerin Yüe-çilerden geldiği kaydedilmektedir.

T'ang-şu kaydında (Chavannes 1903: 121, 125), Türklerle ve Çinlilerle yakından ilişkili, Çinin kuzeybatısındaki Doğu Türkistan (Sinkiang) bölgesi, Tarım Havzasındaki İpek Yolu üzerindeki şehir devletlerinden Kaşgar (Soe-le/K'iu-cha) ve Hoten'de (Yu-t'ien) 7. yüzyılda insanların gök tanrısına taptığını ve ona kurban verdikleri anlaşılmaktadır. Hotenliler aynı zamanda Budizme de inanırdı. *T'ang-şu* kaydında (Chavannes 1903: 135), Sogdiana bölgesindeki geleneklerden bahsederken buradaki halkın on ikinci ayı yılın başlangıcı olarak gördüklerini, Buda dinine inandıklarını ve gök tanrıya kurban verdiklerini kaydetmektedir. Ayrıca soğuğu çağırmak için davul çaldıklarını ve dans ettiklerini kaydetmektedir. Yine muhtemelen gök inancıyla bağlantılı olarak 7. yüzyıl ortalarında Sogdiana bölgesindeki Semerkand hükümdarı, her sabah secde eder sonra ortalıktan çekilirdi (Chavannes 1903: 145). İran bölgesinde de göğe, toprağa, güneşe, aya, suya ve ateşe kurban verirlerdi. Batı bölgelerindeki Türkler (Hoular) gök tanrısına kurban verirlerdi (Chavannes 1903: 170).

Daha geç dönemlerde de gök inancı yaşamaya devam etmiştir. Mesela, 922 yılında Türk göçebelerinden Oğuzların arasında bulunan Arap seyyah İbn Fadlan (2013: 10) onların başlarına kötülük geldiği zaman başlarını göğe kaldırıp *tek tanrı* dediklerini kaydetmektedir.

3.2.3.1. DAĞ KÜLTÜ

T'u-küelerde, kendilerinin yaradılışı ile ilgili önemli bir efsane vardı. Bu efsane Çin kaynaklarında farklı şekillerde anlatılmaktadır. Bu konuda bilgi veren ilk kaynak olan 6. yüzyılda yazılmış *Çov-şu* kaydında genel hatlarıyla şöyle geçmektedir (Liu Mau-Tsai 2011: 13-14) T'u-küeler, Hsiung-nulardan bağımsız bir kavim kurmuşlar. Sonra komşu bir ülkenin saldırısına uğramışlar ve on yaşındaki çocuklara kadar bütün halk öldürülmüş. Sadece küçük olduğu için bir erkek çocuğu kurtulmuş. Onun da bacaklarını kesip bataklığa atmışlar. Dişi bir kurt onu kurtarıp yetiştirmiş ve büyüdükten sonra kurtla ilişkiye girmiş ve kurt ondan hamile kalmış. Komşu devletin hükümdarı, çocuğu ve kurdu öldürmek istemiş. Kurt kaçarak bir dağda bir mağaraya sığınmış. Mağaranın içinde otlarla kaplı geniş bir ova uzanıyormuş ve dağlarla çevriliymiş. Burada on erkek çocuk doğurmuş ve bunlar büyüdükten sonra oradan çıkıp kadınlarla evlenmişler ve onlarda çok sayıda çocuk meydana getirmişler. Her nesil kendine soyadı koymuş ve bunlardan biri *A-şi-na* adını almış ve zamanla çoğalmışlar. Ju-Jular'ın (Avarlar) hizmetinde demirci ustası olarak çalışmışlar ve Kin-şanların (Altaylar) güney yamacında yaşamaya başlamışlar. Kin-şan dağı bir miğfere benzediği ve onlarda miğfere *T'u-küe* dedikleri için sonradan kendilerine de bu adı koymuşlar. Efsane özetle bu şekildedir.

T'u-küelerde yaradılış efsanesinde dağ önemli bir yer tutmaktaydı. Bu yüzden dağı çok kutsal sayarlardı. Çin kaynaklarından *Çov-su*'ya göre (Liu Mau-Tsai 2011: 23, 591), 6.yüzyılda doğu Türk kağanları, Tu-kin-şan (Ötüken) dağında yaşıyordu. Tu-ki-şan dağına dört beş yüz li mesafede Po-teng-ning-li dağları yer alıyordu ve *yeryüzünün tanrısı* 'ti-şen' anlamındaydı. Ayrıca doğu T'u-küeler topraklarındaki bütün dağlara da *Po-teng-ning-li* diyorlardı.

Bizanslı tarihçi Menander'den (Dobhofer 1955: 136-137) aldığımız bilgilere göre, 6. yüzyılda (569) Bizanslı elçi Zemarkhos, Sogdiana'ya gelmiş ve onu Türkler, Ektag'da (Altın Dağ) bir vadide yaşayan kağanın (İstemi Kağan) yanına götürmüşlerdir. 7. Yüzyıldan Bizanslı tarihçi Theophylaktos Simokates'e göre (1988:7.8.12-13), Türklerde Altın Dağın en büyük kağana bırakılması bir gelenekmiş. *Altın Dağ* denmesinin sebebi ise çok meyve yetişmesi ve sürüler ile yük hayvanları açısından zengin olmasındanmış.

3.2.3.2. YER-SU KÜLTÜ

Yer ve su Türklerde çok kutsaldı ve onları onurlandırıyorlardı. *Han-su*'ya göre (Wylie 1874: 410) Antik Çağ'da Hsiung-nular yılın beşinci ayında Ejderha şehrinde (Lung ching) gök, yer, atalar ve ruhsal güçler için kurban verirlerdi. *Çov-su* ve *Sui-su*'ya göre (Liu Mau Tsai 2011: 23, 64), 6-7 yüzyıllarda doğu T'u-küeler yılın beşinci ayında muhtemelen kutsal saydıkları Ta-jen (Tamir) nehri kıyısında toplanıp gök tanrısına kurban verirlerdi. 8. yüzyıldan kalmış olan Orhun yazıtlarında (Ross-Thomsen 1930a; Ross-Thomsen 1930b Ergin 1988; Tekin 2010: Kül Tegin. doğu. 10-11, Bilge Kağan. Doğu. 10, 35, Tonyukuk 2: batı. 4) tanrının (gök) yarattığı yer ve su kutsal sayılıyordu ve beraber anılıyorlardı. Kül Tegin yazıtında (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: doğu. 31) bir anneye benzetilen ve Tonyukuk 2 yazıtında (Ross-Thomsen 1930b; Ergin 1988: batı.4) kutsal yer ve suyla anılan tanrıça Umay, muhtemelen doğurganlık, koruyuculuk ve bereketi temsil ediyor olup yer-su kültü ile iniltiydi. 7. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokates (1988: 7.8.14-15), Türklerin hava, su ve toprağa saygı gösterdiklerini kaydetmektedir.

3.2.3.3. ATALAR KÜLTÜ

Türklerde ölümden sonra hayata inanılırdı, ruh ölümsüzdü ve onları unutmamak onurlandırmak gerekiyordu. Ruhların kişilerle ve hayatla bağlantıları vardı ve bir çok olay onların iradesindeydi. Bu yüzden atalar inancı, göçebelerde ayrı bir yer tutmaktaydı ve onlar için kurban ayinleri yapılmaktaydı. Atalarının anılması ve onurlandırılması için özel ritüeller gerçekleştiriyorlardı. Atalar ikiye ayrılıyordu. Bunlardan ilki topluluğun ilk ataları, ikincisi ise kişilerin atalarıydı.

İskitler, Hsiung-nular ve T'u-küeler, hem topluluğun ilk atalarına, hem de kişilerin kendi atalarına saygı gösterirlerdi. *Han-su* kaydına göre (Wylie 1874: 410) Antik Çağ'da Hsiung-nularda yılın birinci ayında hükümdarın (Şen-yu) atalar tapınağında liderlerden oluşan ufak bir toplanma düzenlenirdi. Yılın beşinci ayında da Ejderha şehrinde (Lung ching) büyük bir toplanma gerçekleşirdi. Burada atalar, gök, yer ve ruhsal güçler için kurban verilirdi.

Bu geleneği T'u-küeler de devam ettirmişlerdir. İki topluluğun da atalar ritüeli benzerlik göstermekteydi. *Çov-su* kaydına göre (Liu Mau-Tsai 2011: 23), 6. yüzyılda Türk kağanı asilleri her yıl kurban sunmaları için atalarının mağarasına götürürdü. Atalar kültü muhtemelen

yaradılış efsanesine dayanmaktaydı. Efsaneye göre Tu-küeler, mağarada dişi kurttan ortaya çıkmıştır. Bu yüzden atalarını anmak için sembolik olarak mağara ziyaret ediyorlardı ve atalarını onurlandırmak için ritüeller gerçekleştiriyorlardı. *Sui-şu*'ya göre (Liu Mau-Tsai 2011: 64) 6-7. yüzyıllarda doğu Türkleri tanrılara ve ruhlara saygı gösterirlerdi. Daha sonra anlatacağımız üzere T'u-küeler geleneksel olarak ölenlerin küllerini koydukları mezarlarına, içi ölenle ilgili resimlerin olduğu bir mekan inşa ederlerdi. Bu kişinin anılması için yapıldı. Altaylar ve Moğolistan'da erken Orta Çağ'daki Türklere ait çok sayıda çevresi taş levhalarla yapılmış dörtgen planlı anı mezarlar tespit edilmiştir. Türklerdeki inanca göre atalarının hayata etkisi vardı ve onların iradesindeydi. Bu yüzden onların hatırlanması, onurlandırılması ve onlara kurbanlar verilmesi gerekiyordu. Ayrıca Hsiung-nular gibi Kül Tegin ve Bilge Kağan mezarlarında, kaynakların belirttiği ve arkeolojik verilerin desteklediği üzere atalar tapınağı da bulunuyordu.

Yaradılış efsanesiyle ve atalarla bağlantılı olarak kurt ve demir de Türkler için kutsaldı ve saygı duyuyorlardı. *Çov-şu* ve *Sui-şu* kayıtlarına göre 6 ve 7. yüzyıllarda (Liu Mau Tsai 2011: 21, 117, 120, 136) doğu T'u-küeler, dişi kurt soyundan geldiklerine inandıkları ve köklerini unutmak istemedikleri için sancak direğinin tepesinde altından kurt başı (Fu-li, Böri) bulunurdu. Hatta bayraklarında da kurt başı bulunuyordu. Muhafız alayının subaylarına da Fu-li (böri, kurt) deniliyordu. *T'ang-şu* kaydına göre (Liu Mau Tsai 2011: 255) Türk Kağanı (Bumin/T'u men) sarayını (çadır) Tu-kin-şan dağının yanına kurmuş ve çadırın girişine de altından kurt başı olan sancak dikilmiş. Ayrıca kağan yüzünü doğuya bakarak oturmayı tercih edermiş.

T'u-küelerin inanışlarına göre atalarının ilk mesleği demirci ustalığı olduğu için muhtemelen demire karşı son derece saygı duyarlardı ve hatta onlar için muhtemelen kutsaldı. Bizanslı tarihçi Menanderos'dan (Blockley 2006: 10.3; Doblhofer 1955:136) aldığımız bilgilere göre, 6. yüzyılda (569) Bizanslı elçi Zemarkhus, Sogdiana'ya gelmiş ve burada onu bazı Türkler karşılamış ve ona satılık demir sunmuşlardır. Elçiye göre onların bunu yapmalarındaki asıl sebebin o topraklarda demirin zor bulunmasından dolayı kendilerinde demir madeni olduğunu göstermeye çalışıyorlarmış. Muhtemelen Türkler kendi topraklarında az bulunan demiri göstermek istemiş olabilir. Fakat asıl bu davranışlarının altında muhtemelen atalarını anmak, onurlandırmak yatıyordu ve bir çeşit ritüel uyguluyorlardı.

Atalar inancının T'u-küeler ve Çinliler için çok önemli yeri vardı. Bir çok olay ataların iradesindeydi ve onurlandırılmaları gerekiyordu. Bu yüzden çeşitli ritüeller yapılmakta ve kurbanlar verilmekteydi. Mesela *Sui-şu* kaydına göre (Liu Mau-Tsai 2011: 93, 200), 7. yüzyıl başlarında (607) Doğu Türkleri kağanı (İ-li-çen-pao-K'i-min Kağan) kendisinin ve ülkesinin zor durumdan çıkmasında atalarına verdiği kurbanlara borçluydu. 630 yılında Hie-li Kağan, Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Doğu Türklerinin güçsüz duruma gelmesinde Çinliler, göğün iradesine ve atalar tapınağının tanrısal gücüne bağlıyorlardı. *T'ang-şu* kaydına göre (Liu Mau-Tsai 2011: 182, 200) 7. yüzyılda Çin'de imparatorluk atalar tapınağı bulunuyordu. Savaşa giderken ve döndükten sonra atalar tapınağı ziyaret edilirdi ya da Çin'e gelen yabancılar atalar tapınağını ziyaret ederdi (Chavannes 1903: 38, 66). Mesela 650 yılında Çin imparatoru Kao-tsung, kaçan Kü-pi Kağan'ı (Ho-lou) yakaladıktan sonra başkente götürmüş ve kağan önce imparatorluk atalar tapınağının önüne, sonra da Çao-ling mezarının (Çav-ling, bu mezar, 649 yılında ölen Tang T'ai-tsung'un, Ts'ung-şan 'Ts'ung-ling' dağına benzer şekilde yapılan

mezarıdır) önüne getirilmiştir ve imparator onun suçlarını saydıktan sonra affetmiştir. 742 yılında, Çinlilerin de karıştığı Türklerin içinde çıkan isyan sonunda, Türk Kağanı Wu-su-mi-si'nin kesilen başı, Çin'deki imparatorluk atalar tapınağına sunulmuştur. Yine 742 yılında, Türkler, bağlılıklarını göstermek için imparatoru ziyaretten önce imparatorluk atalar tapınağını ziyaret etmiştir. (Chavannes 1903: 38, 66; Liu Mau-Tsai 2011: 208, 254, 290, 338, 360-361).

Benzer kült ve ritüeller, Doğu Türkistan (Sinkiang) bölgesindeki şehir devletlerinde de görülmüştür. *T'ang-şu*'ya göre (Chavannes 1903: 111) 7. yüzyılda, Karaşar'da (Yen-ki), yılın ikinci ayında, üçüncü dolunay günü, kırlara çıkılarak kurban verilirdi. Yılın dördüncü ayının on beşinci dolunay günü ormanlarda gezilirdi. Yedinci ayın yedinci günü, *nesli çoğaltan ataya* kurban verilirdi. Onuncu ayın on beşinci günü, hükümdar şehirden ilk defa seyahate çıkar ve yılsonuna kadar seyahati devam ederdi.

Erken Orta Çağ'da önce Eftalitler sonra Göktürklerin (T'u-küeler) kontrolüne geçmiş olan Sogdiana'nın aynı zamanda Çin ile de özellikle ticari olmak üzere siyasi ilişkileri kuvvetliydi. Bu dönemde İran, Türk, Çin ve Hint kültürlerinin derinden hissedildiği Sogdların yaşadığı bu topraklarda, şehir devletleri görülüyordu. Sogdlarda da atalar inancı yaygındı ve son derece önemliydi ve onları onurlandırıyorlardı. Bunun için yılın belirli zamanlarında belirli ritüeller düzenlemekteydiler. 386-618 yılları arasının tarihini anlatan ve 659 yılında tamamlanmış bir Çin kaynağı olan *Pei-şi*'de (Vassiere 2006: 157), Semerkand'da bir atalar tapınağı olduğu ve farklı ülkelerden gelenlerin de katıldığı yılın altıncı ayında kurban verildiği kaydedilmiştir. Bu muhtemelen Sogdlardaki yılbaşıyla ilgilidir. Çünkü Tou Yeou'nun 801 yılında tamamladığı *T'ong tien* isimli eserde (Chavannes 1903: 133) yer alan 7. Yüzyıl başlarında (605-616) Çinli elçi Weitsie'ye ait hatırat, Semerkandlıların yılın başlangıcını, 6. ayın birinci günün gündeğümü kabul ettikleri kaydedilmiştir. Bu törende hükümdar ve halk yeni elbiseler giyer saçlarını ve sakallarını keserdi. Şehrin doğusundaki ormanın girişinde yedi gün süreyle at biner ve ok atardı. Gök tanrıya taparlardı ve onu çok onurlandırıyorlardı. Efsaneye göre kutsal bir çocuk yedinci ayda ölmüş ve kaybolmuştur. Bu ayın gelişile tanrıya tapmakla görevli kişiler siyah pileli kıyafetler giyer, çıplak ayakla yürür, göğüslerine vurarak ağlarlardı. Kan ve gözyaşı birbirine karışırdı. 386-618 tarihini anlatan *Pei-şi* (659'da tamamlanmış) ve 581-617 tarihini anlatan *Sui-şi* (656'da tamamlanmış) kayıtlarında (Biçurin 1950 II: 272-273, 282; Marshak 1994: 13-14) Şaş'da (Taşkent), sarayın güneydoğu köşesinde, merkezinde bir taht bulunan bir yapı (muhtemelen atalar tapınağı) yer alıyordu. Yılın birinci ayının altıncı günü, hükümdarın ailesinin küllerinin bulunduğu altından kap tahta konurdu. Sonra etrafında dönülür ve çiçekler ile farklı meyveler serpilirdi. Hükümdar kurban eti sağlardı. Seremoni sonunda hükümdar ve eşi giderlerdi. Bu ritüel, yılın yedinci ayının on beşinci günü de yapılırdı. Bu tören, El Biruni'nin (Albîrûnî 1879: 199-204, 221-222) 11. yüzyılda verdiği bilgiye göre İranlıların yılın birinci ayında yani Faravardin ayında kutladıkları yılbaşı yani Nevruzla ilgili gözükmetedir. İranlılar bu ayın 6. gününe *Büyük Nevruz* derlerdi. Sogdlar da ise *Nevserd* denilen birinci ayın birinci günü Nevruz'du (Büyük Nevruz) yani yılbaşıydı. Yılın son ayı *Hışûm* idi. Bu ayın son gününde Sogdlar, geçmişte ölenler için yas tutarlar, ağlarlar ve yüzlerini keserlerdi. İranlıların Faravardin ayında yaptıkları gibi ölenler için yemekler ve içecekler hazırlarlardı. 10. yüzyıl tarihçilerinden Narşahi'nin hazırladığı *Buhara Tarihi* (943/944) isimli eserinde (Narshaki 1954: 22-24), üç bin yıl öncesine dayandığı söylenen bir efsaneye göre, Buhara'da Afrasiyab tarafından öldürülmüş

ve Buhara kalesine gömülmüş olan efsanevi kahraman Siyavuş için Buharalı Mecusiler (Zerdüştlar), her yıl yılbaşında kalede güneş doğmadan önce getirdikleri horozları onun anısı için öldürürlerdi. Buhara halkı Siyavuşun öldürülmesi sebebiyle feryat eder, müzisyenler şarkılar hazırlar ve söylermiş. Bu ritüel de yine atalar inancıyla bağlantılı görünmektedir. Tam olarak çözülememiş bir Sogdca Mani metnindeki (Henning 1944: 143-144) bilgiler de muhtemelen atalar kültü ile bağlantılı bir yas töreni anlatılmaktadır. Bu metinde *ruh servisi* isimli bir ritüelden bahsedilmektedir. Bu ritüelde kan aktığı, atların öldürüldüğü, yüzlerin yırtıldığı, kulakların kesildiği kaydedilmektedir. Metinde sonrasında bir köprüde *Nana* isimli tanrıçayla birlikte bir kadının olduğu ve bunların bir kabı parçaladıkları, bağdıkları, elbiselerini (ya da yüzlerini) yırtıkları, ağladıkları ve kendilerini yere attıkları kaydedilmektedir. Burada açıkça Sogdlar tarafından inanılan Mezopotamya kökenli tanrıça Nana'nın da katıldığına inanılan geleneksel olarak yapılan ölümle ilgili bir yas töreni ritüeli anlatılmaktadır. Muhtemelen bu yas töreni ataların ruhu için yapılıyor ve kurbanlar veriliyordu. Bu bilgiler, Türklerle yakından ilişkili Sogdiana bölgesinde atalar kültürünün ne kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir.

3.2.3.4 ATEŞ KÜLTÜ

Erken Orta Çağ kaynaklarına göre, Türklerde ateşin ayrı bir önemi vardı ve kutsaldı. İnanışlarına göre ateş kötülüklerden koruyor ve ruhsal temizlik sağlıyordu. Bizanslı tarihçi Theophylaktos Simokates'in (1988: 7.8.14-15) yazdığı esere göre, Türkler ateşi olağanüstü bir şekilde onurlandırır, hava, su ve toprağa saygı gösterirlerdi. Bizanslı tarihçi Menandros'un (Dobhofer 1955: 136; Blockly 2006: 10.3) eserine göre ise, 6. yüzyılda (569) Bizans hükümdarı I. Justinianos tarafından Zemarkhus elçi olarak Türklerin kağanı İstemi'ye gönderilmiş ve Sogdiana'ya gelmiştir. Sonra kendilerini '*şeytan çıkaran*' olarak tanıtan kişiler muhtemelen din adamları (şamanlar), Zemarkhus ve ekibinin yanına gelmişler. Sonra bu kişiler, yanan tütsü dalları, İskit dilinde sert sözlü ilahiler, davul ve zillerle yaptıkları seslerle hezeyan halinde bir ritüel gerçekleştirerek şeytani ruhları kovduklarını, engellediklerini ve onları koruduklarını inanıyorlardı. Ayrıca Zemarkhus'u ateşten geçirterek onların temizlendiklerini düşünüyorlardı. Bu ritüel ile din adamları da kendilerini temizlediklerini düşünüyorlardı. *Sui-şu*'ya göre (Li Ma-tsai 2011: 64), 6-7. yüzyıllarda Doğu Türkleri, kadın iblisler (wu) ve erkek iblisler (hi) inanıyorlardı.

Çin'den 629 yılında hareket eden ve batıya yolculuk yapan Budist rahip Hiuen-Tsiang'ın hayatını yazan Hui-li'nin (Shaman Hwui Li 1911: 43,45) eserinde, Budist misyoner, Türklerin hükümdarını ziyaret ettiğinde, Türklerin ateşe taptığını ve ahşabın içinde ateş olduğunu düşündüklerinden ahşaptan oturma yerleri olmadığını belirtmektedir. Aynı kayıta Sogdiana bölgesindeki Semerkand hükümdarı ve halkının Buda'ya inanmadıklarını fakat ateşe kurban (Zerdüştlük) verdiklerini kaydetmektedir. Fakat burada içinde rahip olmayan iki adet Budist manastırı bulunduğunu ve eğer rahipler buraya gelirse halkın ateşli sopalarla onları kovaladıklarını kaydetmektedir. 8. yüzyıldan Koreli Budist rahip Hye Ch'o (1984:54-55), Sogdiana bölgesinde bulunan Buhara, Semerkand, Kiş, Maimarg, Şaş (Shi-lo), Kaputana bölgelerinin ateşe taptığını (Zerdüştlük) ve Budizm'e inanmadıklarını kaydetmektedir. Sadece Semerkand'da içinde bir rahibin olduğu bir Budist manastırı bulunduğunu kaydetmektedir. Fakat bunun da nasıl tapınacağını bilmediği belirtmektedir. Türklerin Budizm'e inanmadıklarını kaydetmektedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Çin kaynaklarından 7. yüzyılda yazılmış *Liang*

Şu (Enoki 1959: 46) kaydına göre Eftalitler, gök tanrısına ve ateş tanrısına tapıyorlardı ve her sabah çadırın dışına çıkıp tanrılarına dua ediyorlar ve sonra kahvaltı yapıyorlardı.

Tang-şu kaydında (Chavannes 1903: 115) 7. yüzyılda Doğu Türkistan'daki şehir devletlerinden Kuça'da (K'ieou-tse), yılbaşında yedi gün süreyle koyun, at ve deve yarışı yapılır. Galip ve mağluplara bakılarak, yeni senenin iyi veya kötü olacağını anlamaya çalışırlardı. Burada devamlı yanan ateşte de (Zerdüştlük ?) bulunurdu. Aynı zamanda Budizm'e inanıldığı kaydedilmektedir.

Romalı tarihçi Ammianus Marcellenus (1986 III: 31.2.11), 4. yüzyılda geç Antik Çağ'da Hunların herhangi bir dinsel inançlarının olmadığını fakat altına (İskitler gibi) karşı büyük ilgilerinin olduğunu kaydetmektedir. *T'ang-şu*'da (Liu Mau-Tsai 2011: 241, 312) 8. yüzyıl başlarında (718) Doğu T'u-küelerden Bilge Kağan (P'i-kia/Mo-ki-lien Kağan), Budist ve Taoist tapınaklar yaptırmak isteyince, bunların sadece iyilik ve hoşgörü kazandıracağı ve böylece savaşma gücünü azaltacağı düşüncesiyle danışmanı Tonyukuk (Tun-yü-ku) tarafından kabul görmemiş ve tapınaklar yapılmamıştır.

3.2.4. MONOTEİZM VE HİRİSTİYANLIK (MONOFİZİT-DİOFİZİT)

Tarihi kaynaklar, özellikle de başta Süryani kaynakları olmak üzere Bizans ve Arap kaynakları ile arkeolojik buluntular, Moğollar öncesi (13. yüzyıl öncesi) Orta Asya Hristiyanlığı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Moğollar öncesinde Orta Asya'da, Hristiyanlık ağırlıklı olarak Mezopotamya merkezli Doğu Süryani Hristiyanlığı (Doğu Kilisesi, Nesturilik) olarak kendini göstermiştir. Bunun yanında, az sayıda Antioch'e (Antakya) merkezli Batı Süryani Hristiyanlığına bağlı Melkitler ve Yakubiler ile Ermeni Hristiyanlığı ve Bizans Ortodoks Hristiyanlığı da Orta Asya'da yer almıştır. Orta Asya'da Hristiyanlık, Mezopotamya-İran hattı üzerinden Orta Asya'nın Baktriana Bölgesi'ne 2. yüzyılın 2. yarısında Kuşanlılar zamanında yayılmıştır. Daha sonra muhtemelen Hristiyanlık, Partlar zamanında 2. yüzyılın sonu veya 3. yüzyıl başında Margiana'ya (Merv ve çevresi), Kidaritler zamanında 5. yüzyılın ilk yarısında ya da belki 4. yüzyılın ikinci yarısında Semerkand'ın bulunduğu Sogdiana'ya, Eftalitler zamanında 6. yüzyılın ilk yarısında Şaş'a (Taşkent) ve Yedisu'ya (Semireçe), Türk Kağanlığı zamanında 7. yüzyılın ikinci yarısında Harezm'e girmiştir. Orta Asya'da özellikle Türkler zamanında (6-8. yüzyıl) Hristiyanlık yaygınlaşmıştır (Çeşmeli 2012: 196-197)

Orta Asya'da (Gignoux 1996: 400-401; Litvinsky 1996b: 421-424), Antik Çağ'dan itibaren yayılmaya başlayan Hristiyanlık, Moğollardan önce (13. yüzyıldan önce) ağırlıklı olarak Süryani Hristiyanlığı olarak kendini göstermiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgeyi kapsayan Mezopotamya'da (Irak, Doğu Suriye, Güneydoğu Türkiye) 1. yüzyılda ortaya çıkan ve Süryanice konuşan Hristiyanların meydana getirdiği Süryani Hristiyanlığı iki ana geleneğe bağlıdır. Bunlardan Mezopotamya geleneğindeki Doğu Süryani Hristiyanlığını (Doğu Kilisesi, Nesturilik), Antioch'ya (Antakya, Güney Türkiye) geleneğindeki ise Batı Süryani Hristiyanlığını oluşturmaktadır. Moğollar öncesinde Orta Asya'da ağırlıklı olarak Doğu Süryani Hristiyanlığı (Diofizit Nesturiler) görülürken az da olsa Batı Süryani Hristiyanlığı'nın kolları olan Melkitler (Bizans Kilisesi'ne bağlı Ortodoks Süryani Hristiyanları) ve muhtemelen Monofizit Yakubiler (Süryani Ortodoks Kilisesi) ile Ermeni Hristiyanlığı ve Bizans Ortodoks Hristiyanlığı da görülmüştür (Colless 1986: 51; Sims-Williams 1992: 530; Moffett 1992: 341).

Orta Asya'da Hristiyanlık, 13. yüzyıldan sonra Moğollar zamanında (1206-1370) yayılarak yaşamaya devam etmiş ve Timur (1370-1405) tarafından desteklenmiştir (Barthold 1968: 485-487; Moffett 1992: 400-494).

Bizans İmparatorluğu (330-1453) içinde, İran ve Orta Asya'yı da ilgilendiren Hristiyanlık dünyasında önemli bir parçalanma oldu. Konstantinopolis (İstanbul) Patriği Nestorius'un (386-451) Monofizitlere (Hz. İsa'nın insani ve ilahi niteliklerinin bir olduğunu düşünenler) karşı öne sürdüğü Diofizit fikir (Hz. İsa'nın insani ve ilahi niteliklerini ayrı tutan düşünce), Efes (431) ve Kalkedon (Kadıköy/451) konsillerinde kabul görmemiş ve Nestorius'un kurduğu Nesturilik doğuya yayılarak, özellikle Sasaniler Devri'nde İran'da kabul görmüş ve Doğu Kilisesi 484 ile 497 yıllarındaki kilise meclislerinde, Nesturilik düşüncesini benimsemiştir (Chabot 1902: 308, 310; Asmussen 1983: 944; Litvinskiy 1996b: 415-416). Böylece Nesturilikle birlikte İran ve Orta Asya Hristiyanlığında, Diofizit düşünce ağır basmaya başlamıştır.

Nesturilik (Doğu Süryani Hristiyanlığı, Doğu Kilisesi), Orta Asya Türkleri tarafından ilgi görmüş ve Hristiyanlığın Orta Asya'da yayılmasında ve korunmasında önemli katkıları olmuştur. Orta Asya'da özellikle Baktriana, Sogdiana ve Semireçe gibi bölgelerde, 5. yüzyılın ortalarından 6. yüzyılın ortalarına kadar hakimiyet kuran Eftalitler (Ak Hunlar/ 420-567) (Litvinsky 1996a: 138, 141) arasında çok sayıda Hristiyan bulunuyordu. Sasani hükümdarı I. Kavad (488-496/498-531), tahttan indirilip tutuklanmasından sonra 498 yılında, İran'dan kaçıp Türklere (Eftalitler) sığınmasında, ona Hristiyanlar yardım etmiş ve Kavad'ın tekrar tahta çıkmasında Eftalitlerin desteği olmuştur. Bir Nesturi yazar şöyle kaydetmiştir: "O (Kavad) Hristiyanlara karşı iyi düşünceler içindeydi. Çünkü Türklerin (Eftalitler) hükümdarına gitmesinde onlardan bazıları yardım etmiştir." (Graffin-Nau 1911: 128; Mingana 1925: 304; Moffet 1992: 208-209). Konuyla ilgili olarak, 555 yılında bir Yakubi (Monofizit Ortodoks Süryani Hristiyan) yazar tarafından yazılmış kayda göre, Kavad'ın İran'dan Eftalit topraklarına kaçarken, yanında John ve Thomas isimli Hristiyanlar yer alıyordu. Bunlar otuz yıldan fazla zaman Eftalitler arasında yaşamış ve orada evlenip çocuk sahibi olmuşlar ve sonra vatanlarına geri dönmüşlerdir. Onların yanına daha sonradan misyonerlik amaçlı gelmiş olan Arran'lı Piskopos Karadusat ve dört rahip de bulunmaktaydı. Bunlar da orada yedi yıl kalmışlardır. Bu yedi Hristiyan her gün ekmek ve suyla beslenmişler, Eftalitlerin bir kısmını Hristiyanlaştırmışlar ve kendi dillerinde yazı yazmayı öğretmişlerdi. Daha sonra aralarına katılan bir Ermeni piskopos Eftalitlere tarımcılığı öğretmişti (Mingana 1925: 304; Moffet 1992: 208). 549 yılında, Eftalitlerin isteği üzerine Nesturi Patriği I. Aba (Mar Aba), Eftalitler arasındaki Hristiyanlar için piskopos göndermiştir: "Eftalitler prensi Hudai... patrike (I. Aba) bir mektup yazarak Eftalit ülkesine bir piskopos istemiştir" (Bedjan 1895: 266-269; Mingana 1925: 305; Borbone 2005: 7).

Eftalitlerden sonra, 6. yüzyılın ortasından 8. yüzyılın başlarına kadar Amu Derya'nın doğusunda Orta Asya'da hakimiyet kuran Türk Kağanlığı zamanında (Göktürkler/ 553-745) (Sinor-Klyashtorny 1996: 321-342), Türkler arasında Hristiyanlık yaşamaya ve yayılmaya devam etmiştir (**fig. 14**). Bizanslı tarihçilerden Theophylaktos Simokates'in 7. yüzyıldaki eseri ile Theophanes Confessor'un 9. yüzyıldaki eserine göre, 581 yılında Sasaniler tarafından tutuklanarak Bizans hükümdarı Maurice'e (582-602) gönderilen Türklerin alınlarında, siyah haçtan dövme yer alıyordu. Bizans hükümdarı, bu işaretin ne anlama geldiğini sorduğunda Türkler, yıllar önce vebanın baş göstermesi üzerine aralarındaki Hristiyanların tavsiyesiyle

yaptıkları bu işaretle, topraklarındaki hastalıktan kurtulduklarını belirtmişlerdir (Theophanes Confessor 1997: 6081, 389; Theophylact Simocatta 1988: 5. 10.13-15). 644 yılı civarında, Merv’de başpiskoposluk yapan Elias’ın bir çok Türk’ü Hristiyanlığa çevirdiği şöyle kaydedilmiştir: “*Merv başpiskoposu Elias çok sayıda Türk’ü çevirmiştir (Hristiyanlığa).*” (Mingana 1925: 305; Guidi 1955, 1: 34-35; Borbone 2005: 7).

4. DİN ADAMLARI (ŞAMANLAR): KAHİNLER VE RUHÇULAR

Göçebelerde din adamlarına çok önem verilirdi. Bunlar sadece dinsel hayatı düzenleyen sıradan bir din adamı değil aynı zamanda üstün güçleri olduğuna inanılan kişilerdi. Göçebelerde dinsel konularda karar veren, danışılan, ruhlarla temas ettiğine, geçmişten ve gelecekte haber verdiğine, kötülüklerden koruduğuna ve arındırdığına inandıkları özel güçlere sahip olduklarını düşündükleri kişiler yani bir çeşit din adamı olan şamanları vardı.

İskitlerde falcılık çok önemli bir yer tutmaktaydı. Bu konuda Herodotus (1890 I: 4.67-69) detaylı bilgiler vermektedir. İskitlerde çok falcı bulunuyordu ve fala değişik şekillerde bakıyorlardı. Bir kısmı söğüt dallarına bakarak kehanette bulunuyordu. Bu şekilde kehanette bulunmak kendilerine atalarından kalmıştı. *Enare*’ler denilen eşcinseller ise kehanette bulunmayı onlara Afrodite’nin verdiğine inanırlardı. Onlar ıhlamur ağacının kabuğuna bakarak kehanette bulunurlardı.

İskitli bir hükümdar hastalandığında en iyi üç falcı, hükümdar üzerine yalan yere yemin ederek hükümdarın hastalanmasına sebep olan kişiyi bulmak için fal bakarlardı. Çünkü onlarda hükümdarın üzerine yemin etmek bir gelenektir. Tespit edilen kişi hükümdarın huzuruna çıkarılırdı. Eğer suçlamayı kabul etmezse, başka falcılar çağırılırdı. Sonradan gelen falcılar da kişiyi suçlu bulursa kafası kesilerek öldürülürdü. Malları da falcılar arasında paylaşıldı. Fakat sonradan gelen falcılar kişiyi suçlu bulmazlarsa, bu sefer ilk üç falcı ölüme mahkum edilirdi. Bir arabaya çalı çırpı ve odun doldurulur, elleri ayakları bağlı ve ağızları kapalı olarak falcılar bu arabaya bindirilirdi. Araba ateşe verilir ve arabaya bağlı öküzler ürkütülerek koşmaları sağlanırdı. Genellikle falcılarla birlikte öküzlerde yanarak ölürlerdi. Bazen de öküzler yaralanarak kurtulurdu. Falcılar başka nedenlerle de bu şekilde yakılıyorlardı ve adları yalancıya çıkıyordu. Hükümdar birisini öldürdüğünde erkek çocuklarını da beraber öldürürdü. Kız çocuklarına dokunmazdı.

Antik Çağ’da Hsieng-nularda da falcılar vardı ve önemli etkileri bulunuyordu. Gerektiğinde hükümdarın sözcülüğünü yapıyorlardı. Dinsel işlerde bu falcılara danışılırdı. *Han-şu* kaydına göre (Wylie 1874: 441) M.Ö. 1. yüzyılda Hun hükümdarı Şen-yu’nun yardımcısı hastalandığında hizmetlilerinden Wei Leuh, uzun zamandır Hunların arasında yaşayan ve saygı duyulan Le Kwang-le’yi kışkandığından onu öldürmek istemiştir. Bu yüzden falcıya, hükümdarın isteği ile generalin geleneklerine göre kurban edilmesi gerektiğini söylemesini istemiş ve o da bunu yaparak generalin tutuklanarak kurban edilmesini sağlamıştır. İskitler gibi Hsieng-nularda esir askerleri kurban etmek bir gelenektir.

Kayıtlardan erken Orta Çağ da falcılığın yaygın olduğunu göstermektedir. Tarihi kaynaklardan T’u-küelerde ruhlarla temasa geçtiğine, falcılık yapabildiğine, kötülüklerden koruduğuna ve temizlediğine inandıkları din adamlarının (şamanlar) olduğu anlaşılmaktadır. Bu konu da Bizans kaynakları önemli bilgiler vermektedir. 7. Yüzyıl tarihçilerinden Theophylaktos

Simokates (1988: 7.8.15), Türkler (T'u-küeler) arasında gelecekte haber verdiğine inandıkları din adamlarının olduğunu kaydetmektedir. 6. yüzyıl tarihçilerinden Menanderos Protektor (Rouckley 2006: 10.3), Türkler arasında ateşle, sert söz ve hareketle, davul ve zille çeşitli ritüeller yaparak insanları kötü ruhlardan koruduklarına ve temizlediklerine inanılan *şeytan çıkarıcı* denilen bazı kişilerin olduğunu belirtmektedir. Bunlar muhtemelen şamanlardı. *Sui-şu*'ya göre (Li Mau-tsai 2011: 64), 6-7. Yüzyıllarda doğu Türkleri kadın iblislere (wu) ve erkek iblislere (hi) inanırlardı. Ayrıca tanrılara ve ruhlara saygı gösterirlerdi. Doğu Avrupalı Hunlarda falcılara danışma geleneği bulunuyordu. Örneğin 5. yüzyılda Atilla (Jordanes 1915), savaşlardan önce falcılara danıştı.

5. ÖLÜME BAKIŞ: CENAZE RİTÜELLERİ VE MEZARLAR

Demir Çağ, Antik Çağ ve Erken Orta Çağ boyunca değişik Asyalı göçebe topluluklarında bazı farklılıklarla birlikte birbirleriyle benzerlik gösteren cenaze ritüelleri uygulanmıştır. Bu konuda Yunan, Roma, Çin, Latin, Bizans ve Türk kayıtları önemli bilgiler vermektedir. Avrasya steplerinde aynı veya farklı zamanlarda yaşamış değişik Türk göçebelerindeki ortak inanç, ölümden sonraki hayatın devam ettiği ve ruhun ölmediği düşüncesi idi.

Yunanlı tarihçi Herodotus (1890 I: 1.216, 4.71-75, 127) M.Ö. 5. yüzyıldaki eserinde, İskitler ve onların bir kolu olan Massagetlerin ölüme bakışları ve cenaze törenleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. İskitler, hükümdarları öldüğü zaman onu mumyalarlardı. Ölünün vücudu tamamıyla mumlanırdı. Ölünün karnı yarılr ve içi temizlenirdi. Sonra kesilmiş bitkiler, baharatlar, maydanoz tohumu, anason ile doldurulur ve karnı dikilirdi. Ölü bir arabaya konur ve idaresindeki başka bir topluluğa götürülürdü. Sonra bunu teslim alanlar, İskitlerde geleneksel olan yas törenini gerçekleştirirlerdi. Kulaklarının bir kısmını keserlerdi, başlarını tıraş ederlerdi, kollarını keserlerdi, alınlarını ve burunlarını yırtarlardı ve oklarla sol ellerini delerlerdi. Sonra taşıyıcılar, hükümdarın olduğu arabayı idaresinde olan başka topluluklara götürürdü. Bütün toplulukların ziyaretinden sonra ölü, idaresindeki toplulukların en uzağındaki geleneksel olarak hükümdarların gömüldüğü bölge olan Gerrian'a gömülürdü. Burada ölü için önceden dörtgen büyükçe bir çukur açılırdı. Ölü mezarın içinde, yapraklardan bir yatağa yatırılırdı. Ölünün her bir yanına mızraklar dikilir ve üzeri odunlarla kapatılır ve mekanın tamamı da hasırla kapatılırdı. Mezarın boş kalan yerine boğazlanmış bir cariyesini, bir kupa taşıyıcısını, bir aşçısını, bir at bakıcısını, bir hizmetçisini, bir habercisini, atlarını, altın kupalarını ve diğer başka şeyleri konulurdu. Sonra üzerini toprakla büyük bir tepe yaparlardı. En büyük tepeyi yapmak için uğraşırlardı.

Bir yıl sonunda, onun en iyi hizmetlilerinden ve atlarından ellışer tanesi boğulur. İçleri çıkarılıp temizlenir ve saman doldurulup tekrar dikilir. Ağaçtan kazığa geçirilen gem ile dizgin vurulmuş atların üzerine, yine kazığa geçirilmiş insanlar konarak oluşturulan atlılar, mezarın çevresine yerleştirirlerdi.

İskitlerde halktan insanlar öldüğü zaman, cesed en yakın akrabaları tarafından bir arabaya konur ve arkadaşlarına ziyarete götürülürdü. Arkadaşları tarafından ağırlandırlar ve gelenlere yemekler verilir. Misafirlere verilen yemek kadar ölünün önüne de yemek konurdu. Kırk gün boyunca ölüler gezdirilirdi ve sonra gömülürdü. Ölüyü gömdükten sonra temizlenirlerdi. Erkeklerin ve kadınların temizlenme şekilleri farklıydı. Erkekler, başlarına yağ sürüp yıkarlardı.

Gövdelerini temizlemek içinse, üç sırtı yukarıda birleşecek şekilde birbirlerine dayarlar ve üzerine de yünlü keçe örterlerdi. Mekanın ortasına bir çukur açarlar, içine kızgın taşlar koyarlardı. Taşların üzerine topraklarında yetişen kenevir tohumlarını dökerlerdi. Böylece çok buhar olurdu. Bu buhar banyosunda, İskitler mutluluktan bağırırlardı (bir kurt gibi ulurlardı). İskitler vücutlarına su değdirmezdi. Bu buhar banyosu onların yıkanmasıydı. Kadınlar ise selvi, sedir ve günlüğü üzeri pürüzlü bir taşta kalın bir nesneyle dövüp su katarlardı ve meydana gelen karışımı yüzlerine ve vücutlarına sürerlerdi. Çok güzel kokarlardı ve ertesi günü bu karışımı kaldırdıktan sonra tenleri parlamış ve temizlenmiş olurdu. İskitler için atalarının mezarları son derece önemli ve kutsaldı. Düşmanları tarafından mezarlarına dokunulduğu takdirde savaş çıkartmaya hazırdılar.

Avrasya steplerinde yaşayan İskitlerde geleneksel olarak uygulanan cenaze töreni ritüeli, onların bir kolu olan Orta Asya'lı Massagetlerde daha farklı bir şekilde uygulanıyordu. Massagetlerde, yaşlıları akrabaları sürü hayvanlarıyla beraber öldürür sonra etleri pişirir ve yerlerdi. Bu şekilde ölmek büyük bir mutluluktur. Hastalıktan ölenler yenmez gömülürdü. Öldürülmeden yaşamın son bulması onlar için üzücü bir durumdu. Konuyu Strabon (1856 II: 11.8.6) biraz daha farklı anlatmakta ve onlara göre en iyi ölümün yaşlıyken koyunla birlikte kesilip etlerinin birlikte yenmesiydi. Hastalıktan ölenler ise dışarı atılır ve vahşi hayvanlar tarafından yenilirdi. Çeşitli yerleşik ve göçebe kültürlerde de benzer adetler vardı (Strabo 1856 II: 10.5.5, 11.11.3, 11.11.8). Strabon'a göre Hazarlılarda (Hazar Denizi halkı) biri yetmiş yaşına ulaştığında ailesi tarafından bir yere kapatılıp aç bırakılır ve öldürülürdü. Bu gelenek İskitlerde de bulunuyordu. Orta Asya'da Sogdiana ve Baktrianadaki yerleşik kültürlerde, biri hastalıktan veya yaşlılıktan zayıf düşerse, canlı olarak dışarı atılır ve köpekler tarafından yenirdi.

İskitlerin cenaze ritüelleri ve mezarları hakkındaki tarihi bilgileri, 19. yüzyıldan beri devam eden arkeolojik çalışmalar da desteklemektedir. İncelenmiş olan daha çok soylulara ait klasik İskit mezarları, yapısal olarak bazı farklılıklar göstermesi yanında genel hatlarıyla taştan veya ahşaptan mezar odası veya odaları ile üzerindeki toprak veya taşlardan tepelik veya yükseltili kısımlarından oluşan *kurgan* olarak bilinen mezarlardı. Genellikle altta toprağa açılmış mezar odası, kütüklerden yapılmış iç içe iki dikdörtgen planlı mezar odasından oluşmakta olup içinde de ayrı olarak ölünün yattığı tek parçadan ahşap bir tabut da bulunmaktaydı (bölümlerin sayısı değişebiliyordu). Üzeri de yine kütüklerle örtülüyordu. Taban da ahşapla kaplıydı. Bu üç bölümden meydana gelmiş mezar odaları daha sonra Hsiung-nuların daha çok soylulara ait bazı kurganlarındaki mezar odalarında da görülecektir. Bazen de toprağa açılmış mezar odalarının içinin etrafı ve üzeri dikdörtgen planlı büyük taş levhalarla oluşturuluyordu. Ya da mezar çukurunun içinin etrafı dairesel olarak dizilmiş taşlardan meydana geliyordu. Daha sonra daha detaylı anlatacağımız üzere cenaze ritüeli ile bağlantılı olarak mezarlara ölenin eşyaları, atları, eşleri ve hizmetlileri de konuluyordu. Karadenizin kuzeyinde M.Ö. 6-4. yüzyıldan kalmış toprak örtülü kurganların yükseklikleri yaklaşık 21 m.'ye çapları ise yaklaşık 350 m.'ye ulaşabiliyordu (**Fig.15**). Büyük kurganlar, büyük taş levhalarla çevrilirdi ve böylece tepeler desteklenirdi. Ayrıca etrafları da hendekle çevriliydi. Mezarların üzerlerine muhtemelen ölen kişiyi temsil eden anı amaçlı taştan heykel konurdu (**fig.16**). Bu mezar taşı koyma geleneği sonradan T'u küelerinde de görülmüştür. Bölgede M.Ö. 7-5. yüzyıllar arasında dikdörtgen ve oval planlı çukurların olduğu basit mezarlar yaygındı. Karadenizin kuzeyinde, M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkmış ve M.Ö. 3.yüzyıla

kadar yapımına devam edilmiş üzeri tepelik, alttaki ana mezar bölümü katakomp tipli çok odalı mezarlar da bulunuyordu (**Fig. 17**). Bu mezar tipinin karakteristik özelliği katakomp bölümüyle bağlantılı koridorlu bir girişin yani dromosun olmasıydı. Bu tip mezarlar doğu-batı eksenindeydi. Ölülerin başları ise batıya bakıyordu. Sıradan insanlar genellikle kamış, çimen, ağaç kabuğu gibi malzemelerden yapılmış hasır üzerine yatırılırdı. Bazende keçe, yün, deri veya ahşap üzerine yatırılırdı. Fakat ileri gelenler genellikle ağaç konstrüksiyonlu odalar ile tabuta konulurdu (Melyukova 1995: 35-46, fig.31; Gumiliev 2006:125-158). İskitlerde mezarların üzeri sadece topraktan tepelik yapılmazdı. Altaylar da taş örtülü mezarlar yaygındı. Altaylarda M.Ö.8-6. yüzyıllar arasında İskitlere ait erken dönem mezarlar daha basitti. Fazla derin olmayan mezar çukurunun içinin etrafı dairesel olarak taşlarla çevrilirdi ve mezarların üst örtüsünün çapı 10 m.'ye varabiliyordu. Mezar çukurunun zemini taşlarla örtülmüş örnekler de bulunuyordu. Ölünün başı güneybatıya bakıyordu ve büzülerek konmuş bedeni sola doğru döndürülüyordu. Yine atları ve gündelik eşyaları da mezara konulurdu. İskitlerin klasik dönemi olan pazırık döneminde (M.Ö. 5-3. yüzyıllar), mezar tipi değişme göstermiştir. Üzerinde taşlardan yığın olan kurganların çapları 60 m. yükselteleri ise 3 m. kadar ulaşabiliyordu. Altta mezar odaları temel olarak iki tipteydi. Birincisi ahşap konstrüksiyonlu mezar odaları ki bazen iç içe kütüklerden yapılmış iki dikdörtgen planlı mezar odası bulunuyordu. Bu ahşaptan mezar odalarının içinde tabut bulunuyordu. İkinci tipte ise taş levhalardan yapılmış dikdörtgen planlı mezar odaları bulunuyordu. Bu dönemde ölülerin başı doğuya bakıyordu ve büzülmüş olarak sola ya da sağa yatırılıyorlardı. Ölüler giydirilerek konuluyordu. Kıyafetleri kürk, deri ve keçeden kaftanlı, sivri başlıklıydı ve pantolonluydu. Tabutlar sedir ağacından yapılıyordu. Üzerinde de hayvan figürleri (koruyucu kaplan gibi) olabiliyordu. Dizginli ve eğerli kurban edilmiş atlar mezar odasının kuzeyine yerleştiriliyordu. Bu mezar ritüeli sonrasında Hsiung-nularda da görülmüştür. Altaylardaki İskit mezarlarının büyüklükleri sınıf farkına göre değişiyordu. Bahsettiğimiz kurganlar daha çok soylulara aittir. Karadenizin kuzeyinde olduğu gibi bazen grup gömüleri de bulunuyordu. Yapılan incelemelerde M.Ö. 9-2. yüzyıllarda Altaylarda, taş örtülerinin formuyla ilgili üç ana tip İskit dönemi mezarı bulunduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, üzeri taş yığınlarıyla yapılmış mezar tipi, ikincisi üzeri taş sırasıyla daire (çember) yapılmış mezar tipi ve üçüncüsü içi taşlarla dolu yükseltisiz dairesel planlı (daire platform) mezar tipidir (Rudenko 1960: 22-108; Rudenko 1970: 1-20; Barkova 1978: 21-78; Bokovenko 1995: 285-295; Bourgeois vd. 2007: 9, 48, 52, fig. 13-14, 30, 73,76) (**fig. 18-19**). Bazen bu mezarlarla bağlantılı olarak doğuya doğru (yığın tiplerde) ve batıya doğru (çember ve platform tiplerde) ayakta büyük taş (balbal) sıraları konulurdu. Bu uygulama daha sonra T'u-külerde de görülecektir. Bu taşlar muhtemelen öteki yaşantıda ölene hizmet edecek öldürülen düşman askerlerini temsil etmekteydi. İskit kurganları, yapısal kuruluş olarak özellikle Çin mezar yapılarıyla benzerlik göstermekteydi. Çin kaynaklarından (Hsün Tzu 1969: 105) ve arkeolojik verilerden (Chang 1971: 318-320) erken dönem Çinlilerin kurganları, toprağa açılmış mezar çukuru, ahşap mezar odası ve tabuttan meydana gelmiş olup tepelik bir alandan oluşuyordu. Çinlilerde de ölüyle birlikte insan kurban ediliyordu. Ayrıca çeşitli eşyalar, atlar ve arabalar konuluyordu.

Aral gölünün kuzeyi, doğusu ve güneyinde yaşayan İskitlerin bir kolu olan Orta Asya'lı Sakalarda ise M.Ö.7-3. Yüzyıllar arasında bazı farklılıklarla birlikte genel olarak yukarı da bahsettiğimiz mezar kuruluşunun uygulandığını görüyoruz (Yablonsky 1995: 201-235). Mezarlar genellikle bir mezar çukuru ve üzerindeki tepelikten oluşuyordu. Tepeliklerin çapları

100 m.'ye ve yükseklikleri 10 m.'ye kadar ulaşabiliyordu. Büyük tepeler büyük taş sıralarıyla desteklenmiş ve hendeklerle çevrilmiştir. Tepelikler kimi zaman topraktan veya alternatif olarak toprak ve çakıl taşları katlarıyla hazırlanmakta ve en alttaki toprak yüzeyi de büyük taşlardan oluşmaktaydı. Mezar odasıyla bağlantılı dromoslu örnekler de bulunuyordu. Genellikle oval, yuvarlak ve dörtgen plandaki mezar odaları taş levhalardan veya ahşap konstrüksiyondan meydana geliyordu. Bazen ölü hasır üzerine yatırılır ve genellikle başı batıya (Aral gölünün doğu ve güneyinde) veya kuzeye (Aral gölünün kuzeyi) yönelmiştir.

Mezarların büyüklükleri, mezar odalarının yapısı ve içindeki buluntular, sınıf farkına ve bölgeye göre değişirdi. İskitlere ait kurganların merkezindeki mezar odasının etrafında, diğer yaşantısında ihtiyacı olacağı için geleneksel olarak cenaze töreni sırasında konulanlar bulunmaktaydı. Mezarın içine ölüyle birlikte diğer yaşantısında kullanacağı ve ona hizmet edeceği kıyafetler, altın, gümüş ve bronzdan taçlar, gerdanlıklar, küpeler, bilezikler, çeşitli takılar, aynalar, kaplar, boynuz şeklinde ritonlar (içki kapları), taraklar, elbise süslemeleri, bronz buhurdan (içinde yanmış kenevir tohumları bulunuyordu), altın ve demir silahlar (kılıç, balta, mızrak, ok, yay, kalkan), bronz ve altın askeri kıyafetler (miğfer, zırh), seramikler, renkli keçe ve deriden eğerler, koşum takımları, yünden yer halısı, keçeden duvar halısı, keçeden kuğu, çadır direkleri, müzik aletleri, araba, üzerinde hayvan veya hayvan mücadeleleri, insan, ilah, yaratık gibi figürler ile geometrik ve bitkisel motiflerin yer aldığı madeni, ahşap ve keçeden eserler, geyik ve griffin at maskaları, çeşitli süslemeler, yemekler, kurban edilmiş atlar, koyunlar, inekler, eşler ve hizmetliler konurdu. Pazırık mezarlarında bulunmuş olan bronz buhurdanların (fig. 19) içindeki taş ve yanmış kenevir tohumları (Jettmar 1967: 106, fig. 83-84; Rudenko 1970: 284-285), cenaze törenlerinde ritüel amaçlı tütsü yapıldığına işaret etmektedir. Bu kazanların üzerinde çadır direkleri de bulunmuştur. Herodotus (1890 I: 4.75), İskitlerin cenaze törenlerinden sonra kurdukları özel çadırdaki kızgın taşların üzerine koydukları kenevir tohumlarıyla buhar banyosu yaptıklarını kaydetmiştir. Bu uygulama ritüel amaçlı temizlenme ayini yaptıklarını göstermektedir. Muhtemelen cenaze sırasında ve sonrasında uygulanan tütsü ayini ölen ve törene katılanlar için kötülüklerden korunma ve ruhsal arınma sağlıyordu. Aynı zamanda kenevir buharı ile transa geçiyorlardı. 5 nolu Pazırık kurganında (M.Ö. 241 civarı) bulunmuş bir yün kumaş üzerindeki sahnede (Rudenko 1970: 296-297; Robinson 1990: 54-55, fig. 10-11), izlerden yola çıkılarak yapılan tahmine göre muhtemelen bir buhurdan (ya da altar) etrafında dört kadın ayin yapmaktadır. İran-Mezopotamya özellikleri gösteren bu kumaş ve sahne, muhtemelen İran'dan ithal edilmiştir.

İskit kurganları ve cenaze ritüelleriyle ilgili buluntular genel olarak Avrasya steplerine özgü gelenektedir. Genellikle İskitlerin dinsel ve günlük yaşantılarıyla bağlantılı figür ve motiflerin yer aldığı sanat eserlerinde yerel özelliklerle birlikte Yunan, İran, Mezopotamya, Çin ve Hint gibi yerleşik kültürlerin inançlarıyla ilgili figürler de yer almıştır. Üslup ve konular açısından batı yani kuzey Karadenizdeki İskitler üzerinde daha çok Yunan ve İran etkileri görülürken doğudaki yani Altaylardaki İskitler üzerinde ise daha çok İran ve Çin'in etkilerini görüyoruz. Bulunmuş olan eserlerin bazılarını İskitler kendileri üretmiş bazılarını ise ticaret yoluyla başka toplumlardan almışlardır. Üsluplarına baktığımızda İskit sanat eserlerinde yerli ve yabancı ustaların çalışmış olduğu anlaşılmaktadır. İskit eserlerinde saf bir üsluptan

bahsedemeyiz. İskit eserlerinde, Avrasya steplerinin göçebe sanatı ile Yunan, İran ve Çin gibi yerleşik kültür sanatlarının birlikte görüldüğü eklektik bir yaklaşım söz konusudur.

Ölü gömme adetlerinden anlaşıldığı üzere İskitlerde olduğu gibi Hsiung-nularda (Hunlar) ve T'u-küelerde de (Türkler) ölümden sonra yaşantıya inanıldığı anlaşılmaktadır. Antik Çağ'daki Hsiung-nuların ölü gömme adetleri üzerine az da olsa Çin kaynakları önemli bilgiler vermektedir. *Şi-ki'ye'Şi-ji'* (110. kitap) göre (Sima Qian II 1993: 137) ölüyü altın, gümüş, elbise ve kürkle beraber iç ve dış olmak üzere çift tabuta koyarlardı. Mezarın üzerinde tepe ve ağaç olmazdı. Ayrıca yas kıfayetleri yoktu. Liderin ölüsünü hizmetli ve cariyesinden oluşan yüzlerce, binlerce kişi takip ederdi. Daha sonra yazılmış *Han-şu* (94. kitap) kroniği de benzer ifadeler kullanmaktadır (Wylie 1874: 411). Kayıda göre, Antik Çağ'da Hsiung-nular ölüyü tabutlara yerleştirirler ve içine altın, gümüş, elbise koyup gömerlerdi. Bunlarda mezar tepesi, mezarda ağaç ve cenazede yas töreni yoktu. Liderlerinin cenazesini, hizmetliler ve cariyelerinden oluşan onlarca, yüzlerce kişi takip ederdi. Chavannes (1895 1: LCXV), Eberhard (1996:76), Gumiliev (2002: 115) ve Roux (1999: 280; 2011: 285) gibi bazı araştırmacılar bahsettiğimiz kaynaklara dayanarak bu topluluğun kurban edildiklerini düşünmektedir. Fakat cenaze törenindeki kişilerin kurban edildiklerine dair kesin bir bilgi yoktur. Arkeolojik verilerde de ölüyle birlikte başka insanların da kurban edilip gömüldüğüne dair bir veri yoktur. Mezarlarda muhtemelen yasla ilgili olarak saç örgüleri bulunmuştur (Baumer 2014: 32). Fakat İskit mezarlarının bazılarında, ölüyle birlikte eşleri, cariyeleri ve hizmetlilerine ait iskeletler tespit edilmiştir. İskit mezarlarında da saç örgüleri bulunmuştur. *Şi-ki'ye'Şi-ji'* (110. kitap) göre (Sima Qian II 1993: 130, 144) Hsiung-nularda baba öldüğü zaman oğlu üvey annesiyle ya da erkek kardeşlerden biri öldüğünde hayatta olan kardeş dul kalan kadınla evlenebilirdi.

Latin tarihçi Jordanes göre (1915: 123-125), Hun hükümdarı Atilla'nın 453 yılındaki ölümünden sonra büyük bir cenaze töreni gerçekleştirildi. Yas töreni düzenleyerek Hun geleneklerine göre saçlarını yolmuşlar, yüzlerine derin yaralar yapmışlardı. Sonra ölüyü ipekten çadıra koymuşlardı. Topluluğun en iyi atlıları akrobatik hareketler yaparak çadırın etrafında dönmüşlerdi. Bundan sonra çadırdaki hükümdarın yaptıklarını anlatan mersiye okunmuştu. Yas töreninde okunan mersiye *strava* diyorlardı. Ölüyü geceleyin toprağa gömmüşlerdi. Mezarda üç tabut yer alıyordu ve her birinde sırasıyla altın, gümüş ve demir bulunuyordu. Bunlar onlara göre, Atilla'nın hükümdarların en güçlüsü olduğunu ifade ediyordu. Demir hükmettiği ulusları, altın ve gümüş ise imparatorluklardan gördüğü saygıyı gösteriyordu. Ayrıca kazandığı savaşlardaki silahları, değerli takılar, taşlar ve çeşitli süslemeler de mezara konmuştur. Değerli eşyaların korunması için hükümdarı gömenler sonra öldürülmüştür.

Çin kayıtlarından, 386-618 yılları arası tarihi anlatan ve 659 yılında tamamlanmış *Pei-şi'ye* göre, Eftalitlerden zengin birisi öldüğü zaman taş yığınının ev formunda (muhtemelen çadır tipinde) tepelik mezar yaparlardı. Fakir biri öldüğü zaman ise toprağa çukur kazıp gömerlerdi. 7. yüzyılda yazılmış *Liang Şu*'ya göre ise, ölü ahşap tabuta konulup gömülürdü. Ailesinden birisi ölen çocuk kulaklarından birini keserdi (Enoki 1959: 49-50). Bizanslı tarihçi Procopius'a göre (1914 I: 1.3), zengin biri öldüğü zaman arkadaşları da canlı olarak birlikte gömülürdü.

Tarihi kaynakların dışında, arkeolojik çalışmalar da Hsiung-nuların (Hun) ölü gömme adetleri ve mezarları hakkında önemli bilgiler vermektedir ve arkeolojik veriler kaynakları

desteklemektedir. Ağırlıkta olarak soylulara ait Hsiung-nu dönemi (M.Ö. 3-M.S. 2.yüzyıl) kurganların mezar odalarının etrafı kütüklerle çevrelenmiş ve ortada da tabut yer almaktadır. Ölenle beraber gündelik eşyaları da gömülürdü. Hsiung-nuların mezar odaları İskit mezar odalarına benziyordu. Fakat Hunlar da tepe olmazdı. Hsiung-nu kurganları üst örtü açısından dikdörtgen ve dairesel planlı olmalarıyla ikiye ayrılıyordu (Purcell and Kimberly 2006: 23-27; Miller vd. 2008: 27-35; Miller vd. 2009: 301-314; Brosseder 2009: 249-267, fig. 8, 11-13; Brosseder 2011: 234-240; Baumer 2014: 30-33). Dikdörtgen planlı olanlar genellikle mezar odasına doğru terraslar halindeydi ve dromosluydu (koridorlu giriş) **(fig.20-21)**. Bu giriş koridorunun yani dromosun, aşağıdaki mezar odasıyla bağlantısı yoktu. Dikdörtgen planlı mezarların uzunluğu (dromosla beraber) yaklaşık 85 m.'ye, dairesel olanların çapları da 30 m.'ye kadar olabiliyordu. Dikdörtgen mezarlar toprak yüzeyinden yaklaşık 1.5 m.'ye kadar yükselerek topraktan platform oluştururdu. Mezarlık alanı taşla örtülürdü. Dromoslu girişler güney yönündeydi. Çukur aşağı doğru ters piramit şeklinde basamaklı giderdi. Bazı örneklerde de huni şeklindeydi. Her basamağın yüzeyi genellikle taşlarla örtülürdü. Bu katlar birden fazlası olabiliyordu. Mesela beş katlı olanları da bulunuyordu. Bu mezarlarda kurban edilmiş hayvan iskeletleri bulunmuştur. Bu hayvanlar arasında başta at olmak üzere öküz, inek, koyun ve keçi iskeletleri bulunmaktadır. Bu iskeletler genellikle mezar odasının dışında ve kuzeyinde yer almaktaydı. Bu durum Altaylardaki İskit kurganlarını hatırlatmaktadır. Tabutun dışında bronz ve demirden atlı araba parçaları ile at koşum takım parçaları ve metal kaplar (doğu), bronz kazan, seramik saklama kapları (kuzeyde), lake kaplar (kuzeyde) ve altından güneş ve ay (kuzey) bulunmuştur. Ayrıca altından takılar, süslemeler, altın, gümüş, nefrit ve kemikten kemer parçaları, bronz aynalar, tekstil, keçe halı gibi eserler bulunmuştur. Genellikle ahşaptan mezar odaları iç ve dış ve ortalarında tabut olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Daha küçük mezarların odaları, ahşaptan tek mezar odası ve içinde bir tabut olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Bazen tabut olmadan ahşaptan iki mezar odası da bulunmaktaydı. Genellikle girişi güneyde olan kurganların mezar odaları kuzeye yönelmişti. Daha önce belirttiğimiz gibi Çin kaynaklarına göre Hsiung-nularda kuzey ve sol kutsaldı. Hsiung-nularda çukur içinde taş levhalardan mezar odaları da yapılmıyordu. Mezardaki buluntular arasında bronz aynalar, lake seramikler ve bazı madeni ve metal eserler muhtemelen Çin'den gelmiştir. Aynaların ataların yaşadığı yeri temsil ettiği düşünülmektedir.

İskitlerdeki kurgan kuruluşu genel hatlarıyla Hsiung-nularda devam etmiştir. Mesela ahşaptan mezar odalarının konstrüksiyonu benzerlik göstermekteydi. Fakat İskitlerdeki mezarların üzerindeki yüksek tepeler, Hsiung-nularda yoktu. Ayrıca İskitlerde kurganlarda görülen dromos geleneği Hsiung-nularda devam etmiştir. Fakat İskitlerde dromos mezar odasına kadar giderken, Hunlarda mezar odasına ulaşmıyordu. Düşüncemize göre mezar soyguncularına karşı uygulanan bir metottu. Çünkü bir çok mezarın Antik Çağ'da soyulduğu bilinmektedir. Bu yüzden İskitlerde ve Hunlarda kurganlar genellikle yaşam alanlarından çok uzağa inşa edilirdi. Hatta M.S. 5. yüzyılda ölen Atilla'yı değerli eşyalarla beraber gömenler öldürülmüştür. İskitlerde görülen mezarların üzerine yüksek tepeler yapma geleneği Çin kaynaklarının belirttiği gibi Hsiung-nularda görülmemiştir. Hsiung-nular genellikle az yükselteli taşlardan örtü yapıyorlardı. Hunlarda mezar çukurlarında görülen kademeli teras sistemi İskitlerde yoktu. Bu teras sisteminin amacı muhtemelen mezarın içini sağlamlaştırmak ve

yıkılmayı engellemekti. Ayrıca İskitlerde mezarlarda görülen heykel koyma geleneği Hsiung-nularda yoktu.

8. yüzyıldan *Kül Tegin* yazıtında (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: güneydoğu; Liu Mau-Tsai 2011: 591) ölen için göğün hayattaki gibi olacağı kaydedilmiştir. Çin kaynaklarından *Çov-şu* ve *Sui-şu*'da (Liu Mau-Tsai 1911: 22-23, 64) 6 ve 7. yüzyıllarda Doğu Türkülerde, biri ölünce cesedi çadıra koyarlardı. Ölenin ailesi ve akrabasından her biri birer koyun, öküz ve at kesip kurban olarak çadırın önüne koyardı. Sonra atlarına binerek çadırın çevresinde ağlaşıp bağrışarak yedi kez dönerlerdi ve çadırın önüne geldiklerinde ise bıçakla yüzlerini yaralarlardı. Kanla gözyaşı birbirine karışırdı. Sonra da bir gün belirleyip cesedi, atı (cesedi atın üzerine koyarak yakarlardı) ve eşyaları ile birlikte yakıyorlardı. Toplanan küller uygun zamanda yani kişi ilkbahar ya da yazın öldüyse çimenlerin ve yaprakların sarardığı mevsimde, kişi sonbahar ya da kışın öldüyse bitkilerin tohumlanması ve açma mevsiminde bir çukura gömülüyordu. Mezara bir direk dikerler ve duvarlarında ölenin resmi ile savaşlarının canlandırıldığı sahnelerin (petroglif ?) yer aldığı bir oda yaparlardı. Mezara kişinin öldürdüğü insan kadar taş konulurdu. Defin günü akrabaları kurbanlarla gelirler ve mezarın etrafında dönüp yüzlerini bıçakla çizip yaralarlardı. Kurban kestikleri hayvanların kafalarını direğe asarlardı. O gün kadınlar ve erkekler en güzel kıyafetlerini ve takılarını takarlardı. O sırada bir erkek biri kızı beğenirse eve dönerek ailesinden birini kızın ailesine gönderirdi ve kızın ailesi de genellikle kabul ederdi. Babanın ya da babanın erkek kardeşlerinden biri öldüğü zaman, ölen kişinin oğulları erkek kardeşleri ya da yeğenleri, üvey anneleri, teyzeleri ya da baldızlarıyla evlenebiliyordu. Eğer bir baba ya da büyük kardeş ölmüşse o zaman oğlu ya da küçük erkek kardeş, üvey anneyi ya da görümceyi kendisine eş olarak alabilirdi. Ancak yaşlı kuşaktan erkekler, kendilerinden daha genç kadınlarla evlenemiyorlardı.

Çin kroniklerinden *T'ang-şu*'da (Liu Mau-Tsai 2011: 271, 596), T'anglar devrinin başlarında 628 yılında imparator T'ai-tsung, daha önce T'u-külerde ölü yakma adeti olduğunu fakat bu adeti bırakıp ölüleri gömdükleri ve mezar tepesi yaptıklarını. Bunun atalarının talimatlarına karşı geldikleri, tanrılara ve ruhlara hakaret ettikleri anlamına geldiğini belirtmektedir.

T'ang-şu'da (Liu Mau-Tsai 2011: 250-252, 317), 731 yılında ölen Kül Tegin ile ilgili cenaze töreni anlatılmaktadır. Çin imparatoru elçileri aracılığı ile Kül Tegin (K'üe Te-le, K'üe Te-k'in) için baş sağlığı dilemiş. İmparator onun için yazılı bir mezar taşı diktirmiş. Ayrıca onun için bir heykel ve dört duvarı ölenle ilgili savaş sahnelerinin olduğu bir tapınak yaptırmıştır. Bunun için altı ünlü ressamını göndermiştir. Çin imparatoru (Liu Mau-Tsai 2011: 318, 497-498) 734 yılında ölen Bilge Kağan (P'i-kia, Mo-ki-lien) için de yazılı mezar taşı, tapınak ve duvar resmi yaptırmıştır. Bunlar için özel kişiler göndermiştir. Ayrıca imparator adına başsağlığı dilemesi ve cenaze törenini yönetmesi için bir general, imparator tarafından gönderilmiştir.

Bu cenaze törenleri ile ilgili olarak Orhun yazıtları da *T'ang-şu* kaydını destekler nitelikte bilgiler vermektedir. *Kül Tegin* yazıtında (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: güney. 11-13, kuzey. 11-13, kuzeydoğu) benzer ifadeler kullanılmıştır. Yazıtta, Kül Tegin'nin mezarı için Çin imparatoru, duvar resimleriyle süslü mezar yapısı ve yazılı mezar taşı yapılması için ressam ve ustalar gönderdiği kaydedilmiştir. Ayrıca çeşitli bölgelerden yaşçılar, ağlayıcılar ve temsilciler

geldiği ve Çin imparatorunun çok sayıda altın ve gümüşten oluşan bir hazine gönderdiği belirtilmiştir. Benzer bilgiler Bilge Kağan yazıtında da (Ross-Thomsen 1930; Ergin 1988; Tekin 2010: kuzey. 14-15) yer almaktadır.

T'ang-şu kaydına göre (Liu Mau-Tsai 2011: 470) 7. yüzyılın ilk yarısında (628'den sonra) T'u-küelerin idaresinde olan göçebe Ki-tan'lar da ise daha değişik cenaze törenleri vardı. Bunlar da mezar tepeleri yoktu. Ölüler bir arabayla büyük bir dağa götürülüyor ve bir ağacın üzerine konuluyordu. Çocukları veya torunları öldüğünde ebeveynleri sabah akşam ağlıyorlardı. Fakat ebeveynler öldüğünde çocuklar ağlamıyordu.

Arkeolojik incelemeler, tarihi kaynakların erken Orta Çağ'daki Türklerin ölü gömme adetlerini genel hatlarıyla destekler niteliktedir. Detaylı bir şekilde incelenen Kül Tegin ve Bilge Kağan anı mezar kompleksleri (Jisl 1963; Smahelova 2014; Bahar 2009) bize T'u-küelerin cenaze törenleri hakkında detaylı bilgi vermektedir (**fig. 22**). Her iki kompleks de benzer kuruluşa sahiptir. Kompleksler geniş bir temenos duvarı içinde yer almaktadır. Kompleksler doğu-batı istikametinde uzanmaktadır. Komplekslerin batısında ortası oyuk dörtgen planlı bir sunak taşı ile Bilge Kağan kompleksinde görüldüğü üzere sunağın kuzeyinde, taş levhalarla duvarları meydana getirilmiş dörtgen planlı ufak bir anı mezar yer almaktadır. Bilge Kağan kompleksinde sunakla mezar arasında kayıtların da belirttiği üzere muhtemelen Çin'den tören için getirilmiş altın, gümüş, bronz, demir ve kurşun eserlerden bir hazine bulunmuştur. Çin kaynaklarının belirttiği ve arkeolojik verilerin de desteklediği üzere komplekslerin ortasında kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla içinde liderlerin ve eşlerinin heykellerinin bulunduğu birer dörtgen planlı tapınak yer alıyordu. Bu tapınaklar Çinlilerde de görüldüğü gibi muhtemelen atalar kültüyle bağlantılı olarak bir atalar tapınağı idi. Bu kalıntılar muhtemelen kayıtlarda Çin imparatorunun iki lider için yaptırdığı ve içini ölenlerin hayatıyla ilgili olarak resimlettirdiği tapınaklardır. Kalıntılardan tapınakların iç mekanının, lider ve eşlerinin heykellerinin bulunduğu merkezi naos etrafında çevre koridorundan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu iç plan, ritüel amaçlı planlanmıştır. Bu merkezi planlı çevre koridorlu plan şeması Asya'da özellikle Budist ve Zerdüş tapınaklarında geleneksel bir plan tipiydi (Çeşmeli 2014). Bu plan şeması muhtemelen Budist tapınakları geleneğinde yapılmıştır. Tapınakların doğusunda ise girişe doğru liderlerin hizmetlilerini temsil eden taş heykeler karşılıklı iki sıra halinde sıralanmıştır. Bunların sonunda yani girişin başında, taştan mezar yazıtı uzun ömrü temsil eden bir kaplumbağa kaidesinde olup (**fig. 23**) üzerinde de Türkçe ve Çince yazılar bulunmaktadır. Taşın üst kısmında koruyuculuğu temsil eden ejderha ile adak hayvanı dağ keçisi figürü yer almaktadır. Komplekslerin doğusundaki giriş kapılarının iki yanında ise yine adak hayvanı olan koç heykelleri bulunmaktaydı. Kapıdan itibaren doğuya doğru, liderlerin sonraki yaşantısında hizmet etmesi için öldürdüğü düşmanları temsil eden taşlar (balbal) sıralanmıştır. Türklere ait bu mezar kompleksleri genel hatlarıyla Çin mezar kompleks (Smahelova 2014: 86-94, fig. 19-24) geleneğindedir.

Moğolistan'da Orhun bölgesindeki Kül Tegin kompleksinde bulunmuş olan ve muhtemelen Kül Tegin'ne ait taştan baş heykelindeki başlığın üzerindeki kuş figürü ile Bilge Kağan kompleksinde bulunmuş olan altından tacın üzerindeki kuş figürü, yukarı da detaylı olarak anlattığımız (s. 54) muhtemelen koruyuculuğu, iyi şansı ve ölümsüzlüğü temsil eden mitolojik göksel fenghaung (feniks) kuşuyla bağlantılı gözükmemektedir (**fig. 24**). Bazı araştırmacılar (Jisl

1963: 395, 399) heykelin başındaki kuş motifinin kartal olabileceğini ileri sürmektedir. Fakat kuşun başında Bilge Kağan tacında olduğu gibi ibik ya da sorguç bulunmaktadır. Ayrıca heykeldeki ve taçtaki kuş motifleri bir yırtıcı kuş gibi değil aksine zarif ve narin bir kuş olarak gösterilmiştir. Türk liderlerine ait eserlerde görülen bu kuş figürü muhtemelen efsanevi imparatorluk kuşu olan göksel ölümsüz fenghuang kuşudur (feniks). Bu melez görünümlü mitolojik kuş, bazı Çin kaynaklarına göre tavuğa (ya da kümes hayvanı) benzemekte olup olup bazı kaynaklara göre de önu kuğu, boynu yılan ve başı tavuğa (ya da kümes hayvanı) benzemektedir. Çin’de özellikle saray çevresinde saygın bir yeri olan ve muhtemelen koruyucu özelliği olan bu efsanevi kuş, sanat eserlerine sıkça yansımıştır. Bu kuş, Çin mezarlarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Çin eserlerinde fenghuang gayet zarif bir şekilde ibikli ya da sorguçlu olarak gösterilmiştir. Çin taşlarında da (Walker 2010: fig. 6) fenghuang figürü kullanılmıştır. Muhtemelen Çinli ustaların elinden çıkmış Türk liderlerine ait heykelde ve taçta, kanatlarını iki yana açmış olan kuş figürleri ölümsüz göksel fenghuang kuşudur. Liderlerin taşlarında yer alan bu mitolojik kuşun muhtemelen koruyucu özelliği bulunuyordu. Orhun bölgesinde bulunmuş olan doğu Türklerine ait bazı mezarların duvarlarında ibikli ya da sorguçlu, kanatları iki yana açılmış zarif çift kuş figürleri görülmektedir (Tika 2001: 179-180, 288-289, 293-295; Stark 2008: 122, fig. 34; Baumer 2014: 184). Orta Çağ Çin sanat eserlerinde de (Walker 2010: fig. 4-7), fenghuang bazen çift olarak gösterilmiştir. Çin mezarlarında Demir Çağı’ndan itibaren görmeye başladığımız fenghuang kuşu tip olarak Türklerde uygulanan kuşlarla yakından benzerlik göstermektedir. Türklerin mezar duvarlarındaki geleneksel çift kuşla muhtemelen fenghuang temsil edilmektedir. Erken Orta Çağ’da Türkler ölenlerin ruhlarının göğe uçup gittiğine inanırlardı (Ergin 1988; Tekin 2010: Kül Tegin. güneydoğu). Çin inancına göre de (Groot 1901 IV: 315-316; Groot 1908 V :634-635) ölen kişinin ruhunu kümes hayvanı tipinde sülünün renklerinde kuş ile horoz veya kuzgun (ya da karga) gibi kuşlar temsil etmektedir. Bazı Doğu Türk mezar duvarlarında ve bazı Batı Türklerine ait taş heykellerde kartal, doğan veya şahin gibi yırtıcı kuş tipinde genellikle profilden tek kuş da görülmektedir (Radlov 1892: fig. 15.2; Şer 1966: 113-114, 116, tab.23; Stark 2008: 122, 131 fig. 34.b, 42.a-f; 7-<http://bitig.org>). Türklerdeki bu kuş figürleri ise muhtemelen ölen kişilerin ruhlarını ve göğe yükselmelerini temsil etmektedir.

Orhun yazıtlarından ve Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla bu komplekste yer alan tapınak, heykeller ve mezar yazıtları Çin’den özel olarak gelmiş usta ve ressam tarafından yapılmış ve Bilge Kağan kompleksinde bulunan hazineler de cenaze için özel olarak Çin’den gelmiştir.

Altay ve Orhun bölgelerinde T’u-küeler devrinden kalma çok sayıda ufak anı mezar tespit edilmiştir (**Fig. 25**) (Radlov 1892; Tika 2001; Bourgeois vd. 2007: 47-50; Jacobsem-Tebfer 2008: 34; Stark 2008). Bunlar genellikle dörtgen planlı olup taş levhalarla çevrilmişlerdir. İçlerinde ufak taşlar bulunmaktadır. Bunlar kuzey-güney istikametinde sıralanıyorlardı. Çin kayıtlarından, Türklerin ölenlerin anılmaları için mezara, duvarlarında ölen kişiye ait resimlerin olduğu bir mekan yaptığı bilinir. Ayrıca yine Altaylardaki İskit kurganlarında gördüğümüz gibi bu anı mezarların doğusunda büyük taşlar (balbal) uzanıyordu. Taşların doğuya doğru sırlanması muhtemelen Türklerdeki doğudan doğan güneşin kutsallığı ile ilgilidir. Çin kaynakları Türklerin, ölen kişinin mezarına öldürdüğü kişi kadar taş koyduğunu yazmaktadır. Bu mezarların

doğusuna antropomorfik görünümlü taş heykel konulurdu. Bu taş heykeller İskitler de olduğu gibi ölen kişiyi temsil etmekteydi. Gayet primitif işlenmiş bu heykellerde yüzler, omuzlar, kollar, bacaklar, kıyafetler, kemerler ve bunlara takılı silahlar (kılıç), ellerindeki kadeh ve kaseye kadar taşla işlenmiştir. Bu mezarlar daha çok liderlere ve ileri gelenlere aittir.

Araştırmacılar (Jisl 1963: 399-402; Bahar 2002: 325-326; Baumer 2014: 184-185) genellikle içindeki buluntuların yetersizliğinden dolayı kenarları taş levhalarla çevrilmiş olan dörtgen planlı T'u-külere ait mezarların sadece anı niteliği olduğunu ve gerçek mezar olmadığını ifade etmektedir. Gerçek mezarların başka yerde olduğunu düşünmektedirler. Yine genellikle Kül Tegin ve Bilge Kağan mezar komplekslerinin de anı niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Yapılan incelemede mezarların içinde ufak bir çukur ve bunun içinde kömür, kül, taş, toprak bulunmuştur. Mezarların içinde taban seviyesinde ağaç parçaları, at başı iskeleti (çene kemiği), bir koçun omurga kemiği bulunmuştur. Yan taş levhaların üzerinde insan ve hayvan figürleri ile bitkisel ve geometrik motifler bulunmaktadır (Tika 2001: 178-179, 288-289, 293-295, 303; Stark 2008: fig. 33-36; Liu Mau-Tsai 2011: 603). Fakat araştırmacılar insan külü ya da kemik kalıntısı bulunmadığını belirtmiştir. Bu yüzden bunların kurbanların sunulduğu anı mezar olduğu ve ölülerin de yakın bir yerde gömüldüğü düşünülmektedir. Çin kaynaklarında ölü, atı ve eşyaları ile birlikte yakılır ve külleri yaklaşık altı ay sonra bir çukura gömülür, mezara bir ağaç direk dikilir ve üzerinde ölenin hayatı ile ilgili resimlerin olduğu bir mekan yaparlardı. Mezara ölünün öldürdüğü kişi kadarda taş konurdu. Kurban ettikleri hayvanların başlarını da direğe asarlardı. Arkeolojik buluntularla kaynaklardaki bilgiler paraleldir. Düşüncemize göre bu mezarlar sadece anı değil insanların ataları için ziyaret ettiği kurban verdiği gerçek mezarlardır. Arkeolojik verilerde insan küllünün tespit edilememesinin ölü küllerinin eşya ve hayvan külleri ile karışması ve zamanla muhtemelen kaplara konmayan karışık kömürleşmiş küllerin toprakla karışması olabilir. Dolayısıyla Kül Tegin ve Bilge Kağan kompleksleri de gerçek mezar niteliğindedir. Çin kaynakları T'ang dönemi başında 628 yılında Türklerin ölü yakma adetini bıraktıklarını, ölülerini gömdükleri ve mezar tepesi yaptıklarını kaydetmektedir. Bu kayıtlarda Çin hükümdarının bu duruma çok kızdığını, Türklerin eski geleneklerini bırakarak tanrılara ve ruhlara saygısızlık yaptıklarını düşündüğünü kaydetmektedir (Liu Mau-Tsai 2011: 271, 596). Bu bilgilerden Türklerin kısa bir süre ölü yakma adetini bırakmış sonrasında tekrar eski geleneklerini devam ettirmiş olabileceğini düşünebiliriz.

T'u-küelerde cenaze törenlerinde uygulanan yas töreni, İskitler ve Doğu Avrupalı Hunlardaki (kaynaklara göre Doğu Asyalı Hsiung-nularda yas töreni yoktu) uygulamaları hatırlatmaktadır. Fakat T'u-küelerde ölü gömme adeti daha farklıydı. İskitlerde ve Hunlarda ölü toprağa gömülürken T'u-küelerde yakılırdı ve külleri toprağa gömülürdü. Ayrıca muhtemelen Hsiung-nular gibi onların da mezar tepesi yapma geleneği yoktu. Mezar tepesi yapma geleneği İskitler ve Eftalitlerde uygulandığı gibi Asya steplerindeki çeşitli göçebeler, Kuzey Avrupalı göçebeler ile Çinlilerde de uygulanmıştır. Ölen kişilerle beraber hayatta kullandıkları nesneler, atlar ve hatta İskitler ve Eftalitlerde olduğu gibi bazen ona bağlı olan kişiler de gömülüyordu. Bu da hayatın öldükten sonra da aynı şekilde devam ettiğini düşündüklerini gösteriyordu. Defin öncesi ölüyü ayrı bir çadırdaki bekletme ve bu esnada atlarla etrafında dönme geleneği Avrupalı Hunlarda ve T'u-küelerde benzerlik göstermekteydi. Ayrıca Hsiung-nular ve T'u-küelerde atalar inancıyla bağlantılı olarak ölenler için anı olarak atalar tapınağı (mezar tapınağı) ve mezar

mekanı inşa etme geleneği bulunuyordu. Böylece sonraki yıllarda insanların buraları ziyaret ederek ölenleri anması sağlanıyordu ve ölenler için kurban veriliyordu. Çünkü ölenlerin ruhlarının yaşadığı ve öteki dünyada yani gökte yaşamlarının devam ettiği düşünülüyordu. Ayrıca İskitler gibi T'u-küelerde mezarlara öldürdüğü kişi kadar *Balbal* denilen taşlar konurdu. Bunlar da yine ölümden sonraki hayatla ilgili olarak ona hizmet etmesi için hizmetlileri temsil ediyordu.

Daha geç dönemlerde Türklerdeki ölü gömme adetleri yaşamaya devam etmiştir. Mesela, 10. yüzyılda (922) Türklerin arasına giden Arap seyyah İbn Fadlan (2013: 15) Oğuzlar hakkında detaylı bilgiler vermiştir. İbn Fadlan'a göre Oğuzlarda ölü gömme adeti genel hatlarıyla şöyleydi; Toprağa büyükçe bir çukur kazarlardı. Ölüye kıyafet giydirip, kemerini takar, yayını kuşandırır ve eline içinde şarap olan ahşaptan bir kadeh verirlerdi. Herşeyini getirip oda gibi mezarına koyarlardı. Sonra ölüyü de bu çukura oturarak koyarlardı. Sonra da üzerine topraktan tümsek yaparlardı. Sonra hayvanlarının yanına gidip miktarınca öldürürlerdi. Bazen öldürdükleri hayvan sayısı iki yüzü bulabiliyordu. Başları, ayakları, derisi, kuruğu dışındaki etlerini yerler. Kalanları mezarın etrafına dikdikleri sırtlara asarlar ve bunların ölünün cennete giderken bineceği hayvanlar olarak görürlerdi. Öldürdüğü kişi kadar ağaçtan heykel yapıp mezarının başına dikerlerdi. Bunların onun hizmetçileri olduğunu ve cennette ona hizmet edeceklerini düşünürlerdi.

6. SONUÇ: GÖÇEBELERDE DİNLER VE SINIFLANDIRMA

TÜRKLERDE DİNLER (M.S. 8.Yüzyıla Kadar)	
1. DOĞA DİNLERİ	2. DOĞAÜSTÜ DİNLER
1.1. MONOTEİZM	2.1 POLİTEİZM
1.1.1 Güneş İnancı	2.1.1 Ares Kültü
1.1.2 Gök İnancı	2.2. MONOTEİZM
1.1.2.1. Dağ Kültü	2.2.1 Hristiyanlık
1.1.2.2 Yer-Su Kültü	2.2.1.1. Monofizit
1.1.2.3 Atalar Kültü	2.2.1.2. Diofizit
1.1.2.4. Ateş Kültü	
1.2. DUOTEİZM	
1.2.1 Güneş-Ay İnancı	
1.2.1.1. Gök-Yer Kültü	
1.2.1.2. Atalar Kültü	

Dinsel yaşantıyı belirleyen esaslar bir çok kültürde olduğu gibi bulunulan coğrafyaya göre dünyayı algılayış biçimiyle yakından ilişkilidir. Dinsel inanışlar ve uygulamaların özellikle doğal ve kültürel ortamlarla derinden bağları bulunuyordu. Şehir duvarları arasında sıkışmayan ve bir yere bağımlı kalmayan farklı coğrafyalara dağılmış özgür ruhlu ve gücünü bundan alan göçebe Türkler, bulundukları doğal ve kültürel ortamlarla besleniyorlardı. Bu yüzden tarihin derinliklerine baktığımızda nereye giderlerse gitsinler Türklerin dinsel hayatında genetikleşmiş geleneksel uygulamaların yanında, bulundukları yeni ortamlardan edindikleri yeni algılayışları ve bilgileri de hayatlarına sokmuşlar eskiyle bütünleştirmişlerdir. Keçe çadırlarda yaşayan, kısırak sütü içen (kımız) ve yük arabalarıyla yolculuk yapan Türkler, Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya, Kuzey Asya steplerinden Kuzey Hindistan'a kadar yayılmış ve doğanın içindeki maceralı ve zorlu hayatlarında dünyayı algılayış biçimi dinlerine yansımıştır. Çeşitli dönemlerde farklı coğrafyalara yayılmış olan Türkler içinde süreklilik gösteren dinsel inanışlar ve

uygulamalar yanında bulundukları yeni doğal ve kültürel ortamlardan da kazanımlar olmuştur. Böylece göçebeler içinde farklı inanışlar, kültler ve ritüeller ortaya çıkmış ve bunlar sanatlarına yansımıştır. M.S. 8. yüzyıla kadar Türkler iki ana din sistemine bağlıydı. Birincisi, asıl kaynağı doğal ortam olan doğa diniydi ki bu Türklerin karakteristik inanç biçimiydi. İkincisi ise, doğanın da etkisiyle insan düşüncesi veya doğaüstü güç tarafından ortaya çıkmış doğaüstü din biçimiydi.

Göçebelerin karakteristik inancı olan doğa dini gurubunda özellikle monoteist (tek tanrıcılık) ve duoteist (iki tanrıcılık) bir yaklaşım söz konusuydu. M.S. 8. yüzyıldan önce Türklerdeki doğa dini gurubundaki monoteist inanç ikiye ayrılıyordu. Bunlar sırasıyla; güneş ve gök inançlarıydı. Duoteist inanç içinde ise güneş-ay çiftine inanılıyordu. Türklerdeki doğaüstü din içinde politeist (çok tanrıcılık) ve monoteist (tek tanrıcılık) inançlar söz konusuydu. Göçebelerde doğaüstü din grubu içinde önceleri politeist bir yaklaşımla çok ilahlı bir panteon görülürken sonrasında monoteist bir yaklaşımla Hristiyanlıkla birlikte tek tanrı inancı görülmüştür. 9. yüzyıldan sonra Türklerin doğaüstü din gurubunda Maniheizm, Budizm ve İslamiyet gibi farklı inançlar da görülmüştür. Fakat bunlar konumuz dışıdır. Göçebelerde kaynağını doğadan alan monoteist inançlar yaygındı. Bunun en eski örneklerinden birini İskitlerin Orta Asya'lı kolu olan Massagetlerde tek tanrı güneş inancıyla görüyoruz. Bu tek tanrı inancı değişerek de olsa Eftalitlerde ve T'u-küelerde gök inancıyla (Tengrizm) devamlılığını görüyoruz. Erken Orta Çağ'da Türklerde güneş kutsal olsa da artık herşeyi yaratan ve iradesinde olan göğün bir parçası haline gelmiştir. Türklerde güneş nerdeyse bir kült haline gelmişti. Gök inancı içinde çeşitli kültler bulunuyordu. Bunlar içinde dört kült son derece önemliydi. Bunlar; dağ, yer-su, atalar ve ateş kültleriydi. Göçebelerde yine kaynağını doğadan almış duoteist inançlar da görülüyordu. Politeist ve monoteist İskitlerle, monoteist T'u-küeler arasında bir topluluk olan Hsiung-nularda güneş-ay tapınımla ilgili olarak duoteizm (iki tanrıcılık) görülmüştür. Bunlarda gök-yer ve atalar kültü bulunuyordu.

Birçok kültürde görüldüğü gibi politeizm yani çok tanrıcılık daha çok insan tasavvuru ile ortaya çıkmış bir inanç biçimidir. Tabii yine doğadan esinlenmiş olup doğada kutsal sayılan unsurlar kişileştirilerek tanrısallaştırılmış ve bir panteon oluşturulmuştur. Çok tanrılı panteon göçebe İskitlerde de görülmüştür. Bu panteon içinde bazı tanrılar ön plana çıkmıştır. Bunlardan savaş tanrısı Ares bir kült haline gelmiştir. Aslında İskitlerde monoteist tek tanrılı inanç da bulunuyordu. İskitler geniş bir coğrafyaya yayıldıkları için bulundukları toprakların etkisi altında kalmışlardır. İskitlerde çok tanrıcılık görülürken onların bir kolu olan doğulu Massagetlerde tek tanrı inancı görülüyordu.

KAYNAKLAR

Albîrûnî. 1879. *The Chronology of Ancient Nations (Vestiges of the Past)*, trans. E. Sachau, London: W.H. Allen & Co.

Ammianus Marcellenus. 1986. *History*, III, trans. J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press.

Asmussen, J. P. 1983. "Christians in Iran", *The Cambridge History of Iran*, 3/2, ed. E. Yarshater, Cambridge: Cambridge University Press, 924-948.

Bahar, H., S. Çeçen, İ. Durmuş, G. Karauğuz, R. Kuzuoğlu ve G. Gökçek. 2002. "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları" *Türkler*, 2: 320-333.

- Bahar, H. 2009. "The Excavation and the Conservation of Bilge Khan Monumental Grave Complex in Mongolia", *22nd CIPA Symposium, October 11-15, 2009, Kyoto, Japan*.
- Barkova, L. L. 1978. "The Frozen Tombs of the Altai", *Frozen Tombs, the Culture and Art of the Ancient Tribes of Siberia*, London: British Museum Publications Ltd., 21-78.
- Barthold, W. 1968. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, ed. C. E. Bosworth, trans. T. Minorsky, London: Luzac.
- Baumer, C. 2012. *The History of Central Asia, the Age of the Steppe Warriors*, I, London-New York: I.B.Tauris
- Baumer, C. 2014. *The History of Central Asia, the Age of the Silk Roads*, II, London-New York: I.B.Tauris
- Bedjan, P. (ed). 1895. *Histoire de Mar-Jabalaha, de Trois Autres Patriarches, d'un Prêtre et de Deux Laïques, Nestoriens*, Paris: Otto Harrassowitz.
- Biçurin, N.Ya. 1950/1953. *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I-III, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR
- Bokovenko N. A. 1995. "Scythian Culture in the Altai Mountains", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. J. Davis-Kimball, V.A. Bashilov, L. T. Yablonsky, Berkeley, CA: Zinat Press, 285-295.
- Borbone, P. G. 2005. "Some Aspects of Turco-Mongol Christianity in the Light of Literary and Epigraphic Syriac Sources", *Journal of Assyrian Academic Studies*, 19 (02): 6-20.
- Bourgeois, J, W. Gheyle, R. Goossens, A. de Wulf. 2007. *The Frozen Tombs of the Altai Mountains Phase I 2005-2006*, Universiteit Gent.
- Boyce, M. 1975. *A History of Zoroastrianism, The Early Period*, 1, Leiden: E. J. Brill.
- Brosseder, U., J. Bayarsaikhan, Bryan K. Miller and Ts.Odbaatar. 2011. "Seven Radiocarbon Dates for Xiongnu Burials in Western and Central Mongolia", *Nuudelçdiin ov Sudlal*, 11(20): 234-240.
- Brosseder, U. 2009. "Xiongnu Terrace Tombs and their Interpretation as Elite Burials", *Current Archaeological Research in Mongolia*, Bonn, 247-280.
- Bunker, E. C., C. B. Chatwin and A.R. Farkas. 1970. *'Animal Style' Art from East to West*, New York: Asia House Gallery.
- Birrell, A. 1999. *The Classic of Mountains and Seas*, Penguin Books.
- Bunker, E.C. 2002. "Artifacts: Regional Styles and Methods of Production", *Nomadic Art of the Eastern Eurasien Steppes*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 15-37
- Cambon, P. 2008. "The Silk Roads and the Road of the Steppes: Eurasia and the Scythian World", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Paris:Unesco, 41-46
- Chabot, J. B. 1902. *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Chang, K.-C., 1971, *The Archaeology of Ancient China*, New Haven-London: Yale University Press.
- Chavannes, E. 1895-1905. *Les Mémoires Historiques de Se-ma Ts'ien Traduits et Annotés*, 1-5, Paris: Ernest Leroux
- Chavannes, E. 1903. *Document sur les Tou Kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg: Académie Impériale:
- Colless, B. E. 1986. "The Nestorian Province of Samarqand", *Abr-Nahrain*, 24:51-57.
- Çeşmeli İ. 2012. "Moğollar Öncesi Orta Asya'da Süryani Hristiyanlığı", *Arkeoloji ve Sanat*, 140: 195-206.
- Çeşmeli, İ. 2014. "Bronz Çağından Erken Orta Çağa Orta Asya Tapınakları", *Art-Sanat*, 1: 19-33.

- Doblhofer, E. 1955. *Byzantinische Diplomaten und Östliche Barbaren, Aus den Excerpta de Legationibus des Konstantinos Porphyrogennetos Ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor*, Graz-Wien-Köln: Verlag Styria.
- Dorman, P.F., P. O. Harper and H. Pittman. 2005. *The Metropolitan Museum of Art, Egypt and the Ancient Near East*, ed. J. P. O'Neill, New York.
- Eberhard, W. 1986. *Dictionary of Chinese Symbols: Hidden Symbols in Chinese Life and Thought*. London-New York: Routledge.
- Eberhard, W. 1996. *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Enoki, K. 1956. "On the Nationality of the Ephthalites" *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 18:1-58.
- Ergin, M. 1988. *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Fan Ye. 2003. "The Western Regions according to the *Hou Han Shu*", trans. J.E. Hill, <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/texts.html> (23.01.2015).
- Francfort, H. P. 2008. "Ancient Altai Culture and Its Relationship to Historical Asian Civilizations", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Paris:Unesco, 35-40.
- Gignoux, Ph. 1996. "Zoroastrianism", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Paris: Unesco, 394-403.
- Gordon, C. D. 1966. *The Age of Atilla, Fifth Century Byzantium and the Barbarians*, The University of Michigan Press: Ann Arbor Paperbacks.
- Graffin, R. and F. Nau. 1911. *Patrologia Orientalis*, 7, Paris: Firmin-Didot.
- Grakov, B.N. 2006. *İskitler*, çev. D. A. Batur, İstanbul: Selenge.
- Griffith, R.T.H. 1889. *The Hymns of the Rigveda*, I, Benares: E.J. Lazarus and Co.
- Groot J.J. Me. 1892-1910. *The Religious System of China*, I-VI, Leiden: E.J. Brill.
- Guidi, I. (ed.). 1955. *Chronica Minora I, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri*, 1-2, Louvain: Secretariat du Corpus SCO.
- Gumilev, L.N. 2002. *Hunlar*, çev. D. A. Batur, İstanbul: Selenge.
- Hachisuka, M. U. 1924. "The Identification of the Chinese Phoenix", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 4:585-589.
- Harper, R. F. 1888. *Cylinder A of the Esarhaddon Inscriptions*, New Haven: Tuttle, Morehouse & Taylor
- Henning, W. B. 1944. "The Murder of the Magi", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2:133-144.
- Herodotus. 1890. *The History of Herodotus*, I-II, trans. G.C. Macaulay, London: Macmillan and Co.
- Hesiod. 1920. *The Homeric Hymns and Homeric*, London: William Heinemann.
- Hirt, F. 1917. "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation of Chapter 123 of Ssi-Ma Ts'ien's Shī-Ki", *Journal of the American Oriental Society*, 37: 89-152.
- Hsün Tzu. 1969. *Basic Writings*, trans. B. Watson, New York-London: Columbia University Press.
- Hye Ch'o. 1984. *The Hye Ch'o Diary Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, trans. Y. Han-Sung, J. Yün-Hua, I. Shotaro and L.W. Preston, California-Seoul: Asian Humanities Press-Po Chin Chai Ltd.
- İbn Fadlan. 2013. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*, Leiden-New York -Köln: E.J.Brill.

- Jacobson-Tepfer, E. 2008. "Culture and Landscape in the High Altai", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Paris:Unesco, 31-34.
- Jettmar, K. 1967. *Art of the Steppes*, trans. A.E.Keep, New York: Crown Publishers.
- Jisl, L. 1963. "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, XXXII (107): 387-410.
- Jordanes. 1915. *The Gothic History of Jordanese*, Princeton: Princeton University Press.
- Litvinsky, B. A. 1996a, "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Paris: Unesco, 138-165.
- Litvinsky, B. A. 1996b, "Christianity, Indian and Local Religions", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Paris: Unesco, 414-424.
- Mahmûd el-Kâşgarî. 2007. *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, çev. S.T. Yurtsever ve S. Erdi, İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Marshak, B. 1994. "Le Programme Iconographique des Peintures de la 'Salle des Ambassadeurs' a Afrasiab (Samarkand)", *Arts Asiatiques*, 49: 5-20.
- Mau-Tsai, Liu. 2011. *Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, İstanbul: Selenge.
- Melyukova, A.I., 1995. "Scythians of Southeastern Europe", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. J. Davis-Kimball, V.A. Bashilov and L. T. Yablonsky, Berkeley, CA: Zinat Press, 27-61
- Menander.2006. *The History of Menander the Guardsman*, trans. R.C. Blockly, Cambridge: Francis Cairns Ltd.
- Miller B. K., J. Bayarsaikhan, T. Egiimaa and C. Lee. 2008. "Xiongnu Elite Tomb Complexes in the Mongolian Altai", *The Silk Road*, 5(2):27-35.
- Miller, B. K., Z. Baiarsaikhan, T. Egiimaa, P. B. Konovalov and J. Logan.2009. "Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai", *Current Archaeological Research in Mongolia*, ed. J. Bemmann, Bonn: Rheinische Friedrich Wilhelms Universität.
- Mills L. H. (trans). 1898. *Avesta: Yasna, Sacred Liturgy and Gathas /Hmnys of Zarathushtra, Sacred Books of the East*, American Edition.
- Mingana, A. 1925. "The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document", *Bulletin of the John Rylands Library*, 9 (2):297-371.
- Moffet, S. H. 1992. *A Christianity in Asia: Beginnings to 1500*, I, San Francisco: HarperSanFrancisco.
- Molodin, V.I. 2008, "The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Paris:Unesco, 25-30.
- Narshakhi. 1954. *The History of Bukhara*, trans. R. N. Frye, Cambridge.
- Parzinger, H. 2008. "The Scythians: Nomadic Horsemen of the Eurasian Steppe", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains*, Paris:Unesco, 19-24.
- Piotrovsky, B. 1974. "From the Lands of the Scythians" *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 32 (5): 12-25.
- Priest, A. 1942. "Phoenix in Fact and Fancy", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 1(2): 97-101
- Procopius. 1914/1916. *History of the Wars*, I-II, trans. H.B. Dewing, London: William Heinemann Ltd.
- Purcell D. E. and K. C. Spurr. 2006. "Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley", *The Silk Road*, 4(1): 20-32.

- Radloff, W. 1892. *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Sankt Petersburg.
- Ross, E. D. and V. Thomsen. 1930a. "The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 5 (4): 861-876.
- Ross E. D. and V. Thomsen. 1930b. "The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 6(1): 37-43.
- Roux, J.P. 1999. *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. A. Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J.P. 2011. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul: Kabalcı.
- Rubinson S. K. 1990. "The Textiles from Pazyryk", *Expedition*, vol. 32(1):49-61.
- Rudenko, S. İ. 1960. *Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altay v Skifskoe Vremya*, Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR.
- Rudenko, S. İ. 1968. *Drevneysie v Mire Hudojestvennie Kovrb i Tkani iz Oledeneli Kurganov Gornogo Altaya*, Moskva: İskusstvo.
- Rudenko, S. İ. 1970. *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, trans. W.I. Thompson, Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Shaman Hwui Li. 1911. *The Life of Hiuen-Tsiang*, trans. S. Beal, London.
- Šmahelová, L. 2014. *Kül-Tegin monument. Turkic Khaganate and research of the First Czechoslovak- Mongolian expedition in Khöshöö Tsaidam 1958*, Disertační práce, Univerzita Karlova v Praze Filozofická fakulta Ústav pro archeologii.
- Sima Qian.1993. *Records of the Grand Historian: Han Dynasty I-II*, trans. B.Watson, Hong Kong-New York: Columbia University Press Book.
- Sims-Williams, N. 1992. "Christianity III. In Central Asia and Chinese Turkestan", *Encyclopedia Iranica*, V, ed. E. Yarshate, 530-534.
- Sims-Williams, N. 2001. "The Sogdian Ancient Letter II," *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, Ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 267-280.
- Sinor D., Klyashtorny, S. G. 1996, "The Türk Empire", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Paris: Unesco, 321-342.
- Si-yu-ki. 1884. *Buddhist Records of the Western World*, I-II, trans. S. Beal, London: Trübner& Co.
- Stark, S. 2008. *Die Altturkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und Historische Studien* Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Stark, S. 2009. "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4: 119-133.
- Strabo. 1856. *The Geography of Strabo*, I-III, trans. H.C. Hamilton-W. Falconer, London: Henry G. Bohn.
- Sullivan, M. 1984. *The Arts of China*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Şer, Ya. A. 1966. *Kamennie İzvayaniya Semireçya*, Moskva-Leningrad.
- Tekin, T. 2010. *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Theophanes Confessor, 1997, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, trans. C. Mango and R. Scott, Oxford: Clarendon Press.
- Theophylact Simocatta. 1988. *The History of Theophylact Simocatta*, trans. M. and M. Whitby, Oxford: Clarendon Press.

- Tika. 2001. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Album of the Turkish Monuments in Mongolia, Köktürk Kağanlığının Kuruluşunun 1450. Yıldönümü Anısına*, haz. O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, Çev. İ.Kuşcu, M. Homriş, A. Şen, R. Nurdun, Ankara: Tika.
- Vaissiere, E. de la .2006. "Les Turcs rois du monde a Samarcande", *Royal Nauruz in Samarkand*, Pisa-Roma: Istituti Editoriali Poligrafici Internazionali.
- Visser, M. W. De. 1913. *The Dragon in China and Japan*, Amsterdam: Johannes Müller.
- Walker, A. 2010. "Patterns of Flight: Middle Byzantine Appropriation of the Chinese Feng-Huang Bird", *Ars Orientalis*, 38: 189-216.
- Wylie, A. 1874. "History of the Heung-Noo in their Relations with China", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 37:401-452.
- Yablonsky L. T. 1995. "The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. J. Davis-Kimball, V.A. Bashilov and L. T. Yablonsky, Berkeley, CA: Zinat Press, 27-61.
- Zavitukhina, M.P. 1976. "Pazyryk", *Courier, The Scythians Nomad goldsmiths of the Open steppes*, Unesco, December.
- Zavitukhina, M.P. 1978. "Introduction", *Frozen Tombs, the Culture and Art of the Ancient Tribes of Siberia*, London: British Museum Publications Ltd., 11-12.
- 1-<http://www.livius.org/aa-ac/achaemenians/DNa.html> (23.01.2015)
- 2- <http://www.livius.org/aa-ac/achaemenians/DPh.html> (23.01.2015)
- 3- <http://www.livius.org/aa-ac/achaemenians/DH.html> (23.01.2015)
- 4- <http://www.livius.org/be-bm/behistun/behistun-t46.html#5.27-36> (23.01.2015)
- 5- <http://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=83512> (01.02.2015)
- 6- <http://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=28639> (01.02.2015)
- 7- <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=19&lang=e> (01.02.2015)

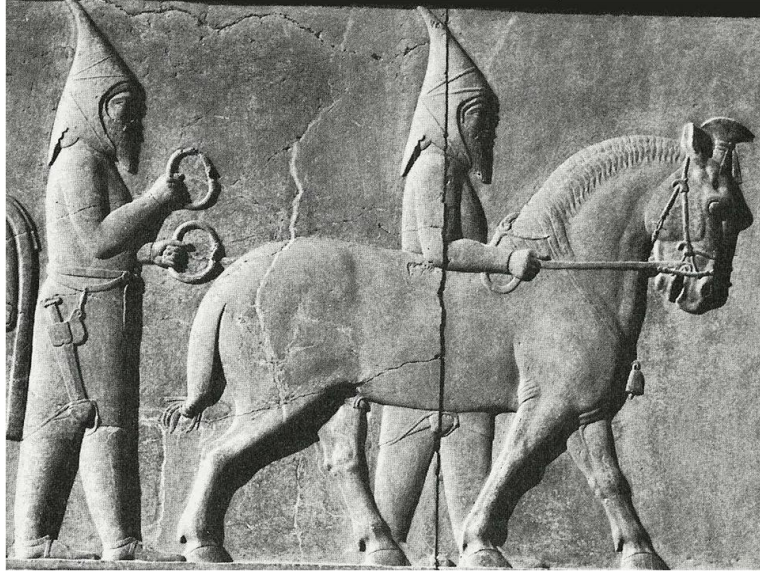

Fig.1 Sivri şapkalı, kısa kılıçlı (akinakes) Sakalar (Saka Tigraxauda, İskitler), Sakalı temsilciler Pers kralına at ve pazı bent sunmaktadır. Persepolis sarayında çeşitli toplumların temsilcilerinin sunularıyla (haraç) birlikte yer aldığı geçit töreni sahnesinden detay, taş rölyef, İran, M.Ö. 5. yüzyıl.

Fig.2 Amulet, İskitli (Saka) kadın hükümdar ve koruyucu ejderhalar, altın ve çeşitli taşlardan kolye, Tillya Tepe 2 nolu kurgan, Kuzey Afganistan, M.S.1. yüzyıl, Afganistan Ulusal Müzesi, Kabil.

Fig.3 Elinde ölümsüzlüğü temsil eden haoma bitkisi (hayat ağacı) tutan tahta oturan yer tanrıçası Api ve ölümsüzlüğü almaya gelen İskitli soylu ölüyü temsil eden atlı, keçeden duvar halısı detayı, İskit dönemi, Pazırık Kurganı 5, Altaylar, Sibirya, Rusya, M.Ö.241 civarı (radyokarbon yöntemi), Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

Fig. 4 Herodotus'da (1890 I: 4. 5-10) geçen yarı yılan, yarı kız tanrıça figürleri (Argimpasa/Afrodit ?), altın elbise süsü (sol), altın at koşumu parçası (ortada), Kul Oba Kurganı (sol), Tsimbalk kurganı (Belezerka, orta), Kırım, Ukranya, İskit dönemi, M. Ö. 4. yüzyıl, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya. Sağda hayvanların tanrıçası, gümüş ayna detayı, Kelermes Kurganı, Rusya, M.Ö. 7-6. yüzyıl, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

Fig. 5 Solda, Herodotus'daki (1890 I: 4. 5-10) İskit efsanesine göre Herakles (Targitaos) oğlu İskite yayını bırakırken, altın yaldızlı gümüş kap, Castye Voronez kurgan 3, Rusya, sağda geleneksel kan ve şarapla dostluk yemin töreni (Herodotus 1890 I: 4.70), altın süsleme, Kul Oba Kurganı, Kırım, Ukrayna, İskit dönemi, M.Ö. 4. yüzyıl, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

Fig. 6 Bir ata saldıran yarı aslan, yarı kartal altın koruyucusu griffinler, altından göğüslük detayı, Tolstaya Mogila Kurganı, Dinyeper, Ukrayna, İskit dönemi, M.Ö. 4. yüzyıl, Tarihi Hazine Ukrayna Müzesi, Kiev.

Fig. 7 Muhtemelen amulet özelliği olan yarı aslan, yarı kartal griffin figürleri, altından elbise süsü, kuzey Karadeniz bölgesi, Maikop, İskit dönemi, M.Ö. 5. yüzyıl, Metropolitan Sanat Müzesi, New York, ABD.

Fig. 8 Ahşap ve deriden ağzında geyik başı olan griffin başı (at koşum parçası) ile keçe ve deriden eğer örtüsü üzerinde dağ keçisine saldıran griffin, Pazırık kurganları (sol no 2, sağ no 1), İskit dönemi, M.Ö. 300 civarı (radyokarbon yöntemi ile), Altaylar, Sibirya, Rusya, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

Fig. 9 İskit dönemi altından balık figürü, üzerinde deniz kızı ve balıklar ile denizi, aslan ve geyik mücadelesi ile yeri ve uçan kuş ile gökyüzü temsil edilmektedir, muhtemelen bir amulet, M.Ö. 500 civarı, Vettersfelde, Polonya, Berlin Devlet Müzesi.

Fig. 10 Bir amulet olan kaplan dövmesinin görünüşü ve çizimi, İskitli mumyası, M.Ö. 300 civarı, Pazırık kurganı, Sibirya, Rusya, Ermitaj Müzesi, St.Petersburg, Rusya.

Fig. 11 Yin-yang'ı temsil eden efsanevi ölümsüz imparatorluk kuşu fenghuang'ı (feng-huang) meydana getiren soldaki yaratık (sfenks) görünümlü feng (erkek) ile sağdaki kuş görünümlü huang (kadın) mücadelesi, karşıtlığın uyum içinde döngüselligi, ölümden sonra yaşamın devamı, İskitli soyluyu temsil eden aslan ve kuştan oluşmuş feng geyik boynuzlu ejderha ile bütünleşmiş onun yerini almıştır (genellike Çin sanat eserlerinde kuş görünümlü fenghuang ile geyik boynuzlu ejderha figürleri birlikte sahneleniyordu), keçeden duvar halısı detayı, İskit dönemi, Pazırık Kurganı 5, Altaylar, Sibirya, Rusya, M.Ö.241 civarı (radyokarbon yöntemi ile), Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya.

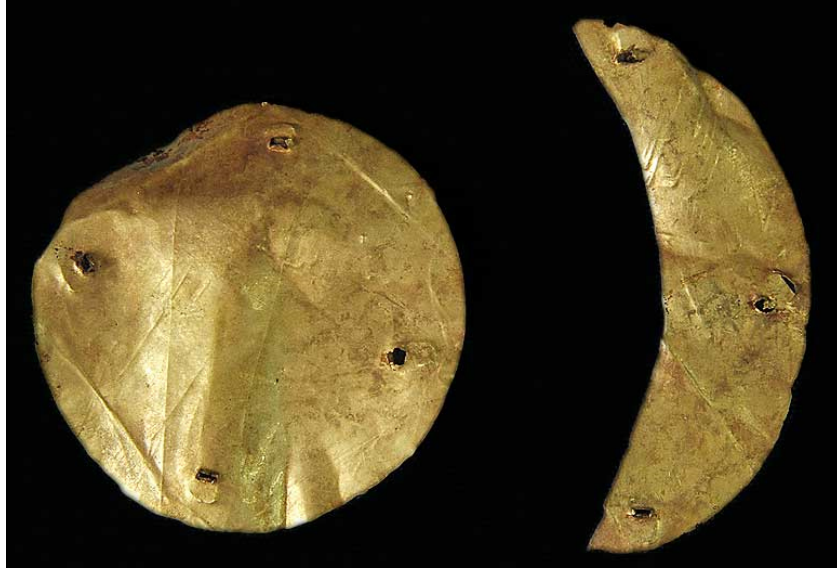

Fig. 12 Hsiung-nuların duoteist (iki tanrıcılık) inancını temsil eden altından güneş (tanrı ?) ve ay (tanrıça?) motifli eserler, M.Ö.34-M.S.50 (radyokarbon yöntemi), THL-64 kurganı Takhiltin-khotgor, Moğolistan, Ulaanbaatar Moğol Tarihi Ulusal Müzesi.

Fig. 13 Muhtemelen amulet olan mitolojik yırtıcı kuş (üst sol, Michael Dunn, New York), gaga ağzılı yaratık (üst sağ, Eskenazi Ltd., London) ve ejderha (alt sol, Eskenazi Ltd., London, J. J. Lally & Co., New York; Calon da Collection ve sağ, özel koleksiyon) figürlerinin yer aldığı hayvan mücadeleleri sahneleri, kemer plakaları (üst) ve tokaları (alt), bronz (üst), yaldızlı bronz (alt sol), nefrit (alt sağ), Hsiung-nu dönemi, M.Ö. 3-2. yüzyıl, güney (üst sol) ve doğu (alt sağ) Sibirya, kuzey Çin (üst sağ, alt sol).

Fig. 14 Nesturi mezar taşı, 6-8. yüzyıl, Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi, Taşkent.

Fig. 15 Bir soyluya ait İskit dönemi tepelik kurgan örneği, kazıdan önce Salbyk Kurgan, Hakasya, güney Rusya, M.Ö.5-4. yüzyıl, yük.:11 m., mezar odası 5x5x1.8 m., kurgan, her biri 50 tona ve yüksekliği 6 m.'ye varan taşlarla desteklenmiştir, her bir yandaki taş sırası 70 m.'dir Foto. M.W. Fjodorowa, 1910.

Fig. 16 Mutemelen ölen kişiyi temsil eden taştan savaşçı heykelinin görünüşü ve çizimi, (bazı İskit kurganlarının üzerine taştan heykel konurdu), İskit dönemi, M.Ö. 5. yüzyıl, Ukrayna Arkeoloji Müzesi.

Fig. 17 Dromoslu katakomp kurgan örneği, Kerch kurganı (Kraliyet Kurganı), yük. 20 m. çap: 80 m., kireç taşından bindirme tekniğinde yalancı kubbeli kare planlı ahşaptan mezar odası (4.39 x 4.35), yük.8. 84 m., kireç taşından dromos gen. 2.80 m. uz. 37 .m, İskit dönemi, M.Ö. 4. yüzyıl, Ukrayna.

Fig. 18 Kuzeyden güneye uzanan taş yığınli kurgan örnekleri ve doğu yönünde uzanan taş sırası (balbal), İskit dönemi, Dzhazator vadisi, Altaylar, Rusya.

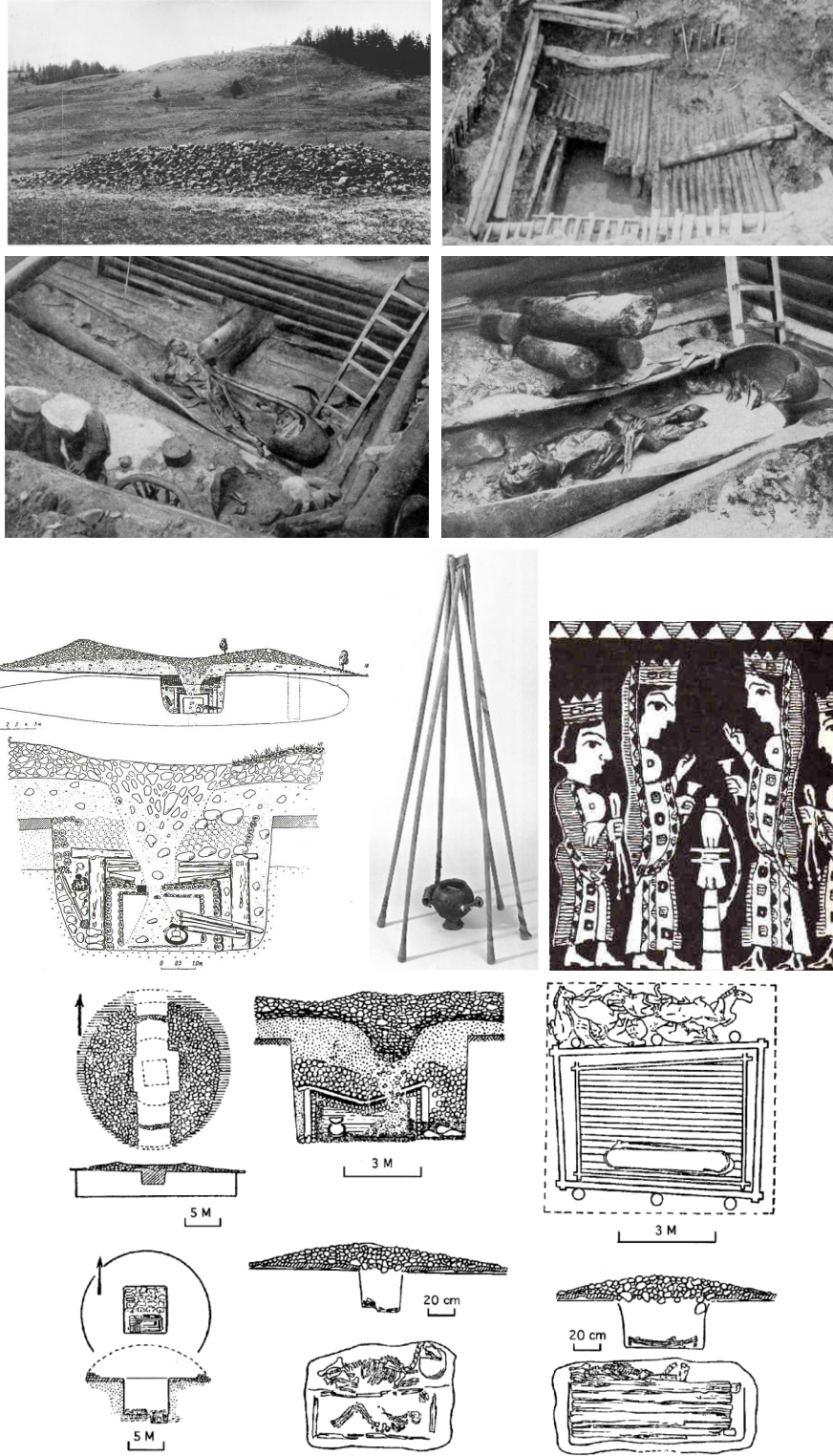

Fig. 19 Kazı öncesi ve sonrası pazırık kurganlarının dıştan ve içten görünüşleri, planları, kesitleri ayrıca mezar odalarında bulunmuş cenaze törenlerindeki temizlenme ritüeli için içinde kenevir tohumları olan buhurdan (Ermitaj Müzesi) ve üzerindeki direkler ile yün kumaş üzerindeki ritüel sahnesinde (rekonstrüksiyon) bir buhurdan etrafında kadınlar ayın yaparken (Ermitaj Müzesi), İskit dönemi, M.Ö. 5-3. yüzyıl, Altaylar, Sibirya, Rusya.

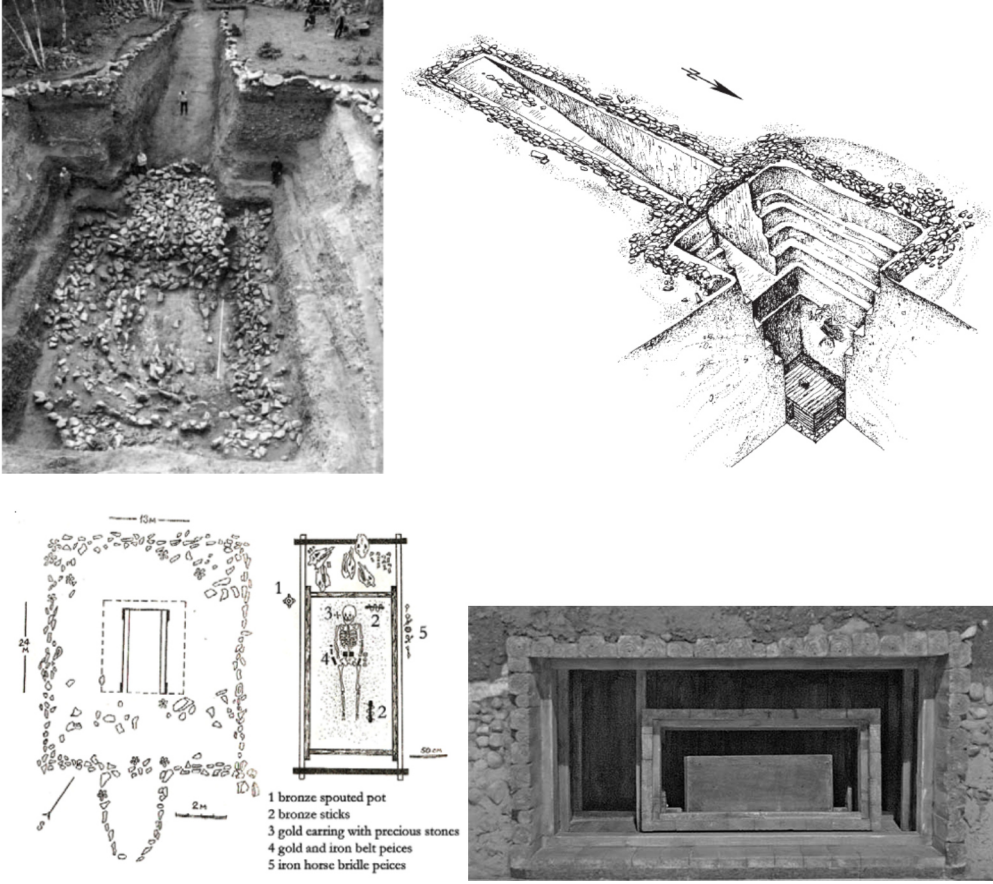

Fig. 20 Soylu Hsiung-nulara ait, üstte Teraslı dromoslu Noin Ula 20. kurganının kazı sonrası görünüşü, aksonometrik restitüsyon görünüşü, M.Ö.1. yüzyıl, Alt solda THL-82 kurganı dış ve iç planları, M.Ö. 1-M.S. 1.yüzyıl, Tahiltin-hotgor, ve Moğol Tarihi Ulusal Müzesi'nde bulunan bir Noin Ula Kurganının ahşap konstrüksiyonlu üç bölümlü mezar odasının modeli, Hsiung-nu Dönemi, Moğolistan.

Fig. 21 Dromoslu kare planlı THL 64 kurganı, Tahiltin-hotgor, M.Ö.34-M.S.50 (radyokarbon yöntemi ile) ve dairesel planlı Tamir 1 kurgan 109, Tamiryn Ulaan Khoshuu, Hsiung-nu dönemi, M.Ö.3-M.S.2. yüzyıl, Moğolistan.

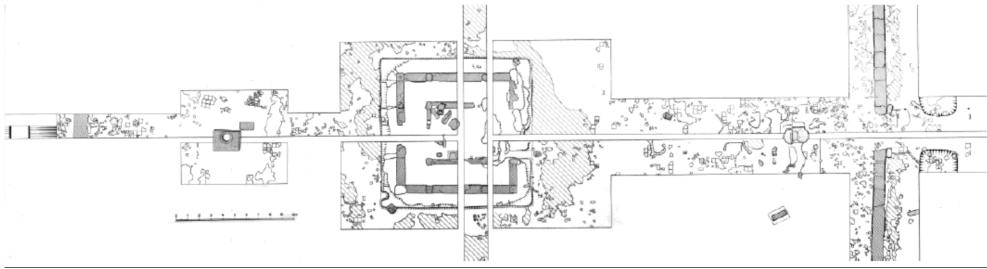

Fig. 22 Üstte Bilge Kağan mezar kompleksi (735) anı mezar kalıntısı (muhtemelen gerçek mezar), altar ve hazine ile altta Kül Tegin mezar kompleksi (732) planı, 8. Yüzyıl, Orhun, Moğolistan.

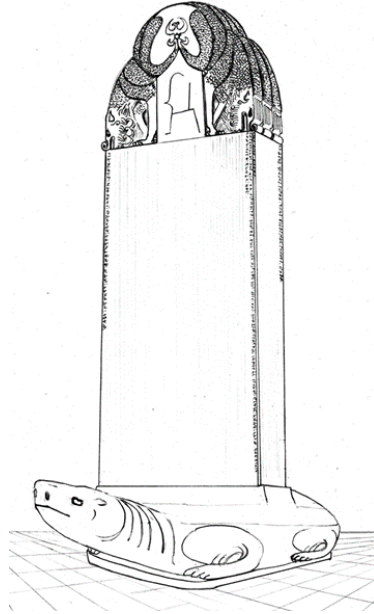

Fig. 23 Kül Tegin kompleksi mezar yazıtı (732) ve yazıtın üzerine oturduğu uzun ömrü simgeleyen kaplumbağa kaidesi, üstte koruyucu ejderler ve adak dağ keçisi, çizim, M.S. 8. Yüzyıl, Orhun, Moğolistan, Ulaanbaatar Moğol Tarihi Ulusal Müzesi.

Fig. 24 Kül Tegi'nin (öl. 731) taş heykelinde bulunan başlıktaki (sol) ve Bilge Kağan (öl. 734) hazinesi altından tacın (orta) üzerindeki kuş figürleri muhtemelen koruyucu özelliği olan mitolojik göksel ve ölümsüz fenghuang kuşudur (feniks), M.S. 8. yüzyıl, Orhun, Moğolistan, Ulaanbaatar Moğol Tarihi Ulusal Müzesi. Doğu Türkleri kağanı olan Altun Tamgan Tarhan ait mezar duvarındaki kuş figürü (sağ) muhtemelen ölen kişinin ruhunu ve göğe yükselmesini temsil etmektedir, M.S.8.yüzyıl, Orhun, Moğolistan.

Fig. 25 Solda taş levhalarla çevrili dörtgen planlı anı mezar (muhtemelen gerçek mezar), mezar taşı (mezarın doğusundaki taş heykel) ve öldürülen düşmanı temsil eden balballar (doğuya doğru sıralanan taşlar), ile sağda ölen kişiyi temsil eden doğuya bakan antropomorfik görünümlü mezar taşı (taş heykel), T'u-küeler (Türkler) dönemi, 6-8. yüzyıl, Altaylar, Moğolistan.